

МОВО ЗНАВСТВО

НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНИЙ
ЖУРНАЛ
ІНСТИТУТУ МОВознавства
ім. О.О. ПОТЕБНІ
ТА УКРАЇНСЬКОГО
МОВНО-ІНФОРМАЦІЙНОГО
ФОНДУ
НАН УКРАЇНИ

СІЧЕНЬ
ЛЮТИЙ

2019

ЗАСНОВАНИЙ У СІЧНІ 1967 РОКУ
ВИХОДИТЬ ОДИН РАЗ
НА ДВА МІСЯЦІ

ЗМІСТ	Богомолов О. В. Від спокуси до розбрату: концепт FITNA в дискурсі «Арабської весни»	3
	Голубовська І. О., Левко О. В., Поліщук А. С. Маніпулятивний дискурс як інституціональний: сучасність vs античність.	9
	Насенко Г. М. Когнітивна метафора в науковому тексті П. О. Лавровського	31
	Коць Т. А. Семантико-словотвірні тенденції віддієслівних іменників у літературній мові кінця XIX — початку XXI ст.	44
	Вербич С. О. Українська ономастична комісія напередодні 60-річного ювілею: підсумки роботи й перспективи діяльності	61

РЕЦЕНЗІЇ ТА АНОТАЦІЇ

Дядечко Л. П. Даниленко Л. І. Чеська пареміологія в генетичному, лінгвокогнітивному і дискурсивному висвітленні.	71
Левченко О. Купріянов Є. В. Лексикографічна система іспанської мови: феноменологія інтегрального опису	76
Тараненко О. Пономаренко С. Сучасна українська мова : Морфеміка. Дериватологія. Морфонологія	79

CONTENTS	Bohomolov O. V. From <i>temptation</i> to <i>discord</i> : the concept FITNA in Arab Spring discourse	3
	Holubovs'ka I. O., Levko O. V., Polishchuk A. S. Institutional manipulative discourse: modernity vs. antiquity	9
	Nayenko H. M. Cognitive metaphor in P. O. Lavrovs'kyi's scientific texts	31
	Kots' T. A. Semantic-derivational tendencies in the formation of deverbative nouns in Standard Ukrainian of the late 20th — early 21st c.	44
	Verbych S. O. On the eve of the Ukrainian Onomastic Commission's 60th anniversary: achievements and prospects	61

REVIEWS AND ANNOTATIONS

Diadechko L. P. Danylenko L. Czech paremiology from genetic, linguocognitive, and discursive viewpoint.	71
Levchenko O. Kupriyanov Y. V. A lexicographic system of Spanish: integral description phenomenology	76
Taranenko O. Ponomarenko S. Modern Ukrainian : Morphemics. Derivatology. Morphonology.	79

ВІД СПОКУСИ ДО РОЗБРАТУ: КОНЦЕПТ FITNA В ДИСКУРСІ «АРАБСЬКОЇ ВЕСНИ»

У статті аналізується концепт *fitna*, одна з арабських культурних констант. У досягненні типової для дискурсу про *fitna* комунікативної мети запобігання внутрішньогруповому конфлікту персуазивність цього концепту видається набагато більшою порівняно з такими інтернаціоналізмами, як *громадянська війна* (*harb aḥaliyya*) чи *анархія* (*fawḍa*) внаслідок тривалої історії функціонування в межах релігійного та історичного дискурсів.

Ключові слова: *fitna*, культурні константи, концепти, когнітивна семантика, політичний дискурс.

Деякі концепти посідають настільки значне місце в історії певної культури, залишаючись при цьому незмінно присутніми в прецедентних текстах і дискурсах протягом тривалого часу, інколи цілих століть, що їх можна вважати своєрідними культурними константами¹. До цього ряду належить арабський концепт *fitna*², який з'являється ще в тексті Корану і далі зустрічається в дискурсах різного типу в широкому діапазоні контекстів, де йдеться про суспільні та міжособистісні відносини³. У цій розвідці ми зосередимося на місці й ролі цього концепту в сучасному політичному дискурсі і проілюструємо наші спостереження переважно матеріалом дискурсу єгипетської Січневої революції⁴ — одного з яскравих епізодів так званої Арабської весни.

У дискурсі Січневої революції розрив, який виник після президентських виборів 2012 року у стосунках між лівими та ліберальними революціонерами, з одного боку, і прихильниками політичного ісламу, з другого боку, і який згодом перетворився на фатальне для революції відкрите протистояння, найчастіше подавався або як *al-istiḡāb al-islāmī al-‘ilmānī* (секулярно-ісламська поляризація), або як *fitna(t) al-islāmiyyīn wa al-librālīyyīn* (умов. «розбрат [в середовищі] ісламістів та лібералів») ⁵. Провину за цей конфлікт револю-

¹ Степанов Ю. С. Константы : Словарь русской культуры. — 3-е изд., испр. и доп. — М., 2004. — С. 84–85.

² Семантика концепту охоплює настільки широкий діапазон смислів — від «спокуси» до «розбрату» або «внутрішньогрупового конфлікту», що ми поки утримаємося від надання українських еквівалентів, а надто узагальненої характеристики цього складного концепту.

³ У Корані тільки у вигляді основної номінації — іменника *fitna* концепт зустрічається 33 рази, пошукова система Google на момент написання цієї статті дає понад 1,5 млн вживань іменника *fitna*.

⁴ Дискурс Січневої революції визначаємо тут як сукупність єгипетських медійних текстів 2011–2014 років, автори їх ідентифікуються як учасники або прихильники революції, які поділяють її ціннісні настанови.

⁵ Див.: Husnī Ṣ. Islāmiyyūn: al-Fulūl warā’ Fitnat al-Islāmiyyīn wa al-Librālīyyīn // *ad-Dustūr*, 17.02.2014. — <http://www.dostor.org/164785> [останнє звернення 18.04.2018].

ційний дискурс покладав на «недобитків» старого режиму (FULŪL), пор.: *fulūl warā' fitna(t) al-islāmiyyā wa al-librāliyyīn* — «недобитки [старого режиму] [стоять] за розбратом [між] ісламістами та лібералами»⁶.

Особливість концепту *fitna* на відміну від альтернативних позначень, наприклад *ṣirā'* «боротьба, конфлікт», *nizā'* (найближчий арабський еквівалент укр. *конфлікт*), полягає в тому, що він зображає конфліктну ситуацію у спосіб, який уникає протиставлення двох чи більше сторін, а радше описує стан цілої спільноти, яка виступає як експерієнцер цього стану, однаково руйнівного для спільноти в цілому⁷. Пасивний чинник (причина) або активний (агенс), який спричиняє виникнення ситуації, що подається як *fitna*, локалізується поза межами спільноти. Як правило, це якась чужа, ворожа сила. Тут доречно зазначити, що для *fitna* прототипною ситуацією є розбрат усередині конфесійної (мусульманської) спільноти. При цьому у прототипному випадку йдеться не про вербальну суперечку, а про криваве протистояння. Концепт, таким чином, набуває особливого значення у зв'язку з потужним релігійним імперативом, який забороняє вбивство мусульманина мусульманином (у ісламському нормативному дискурсі цей імператив формулюється як *ḥurmat dimā' al-muslimīn* — «недоторканність крові мусульман»). Проте він широко застосовується і в контекстах, де конфесійний вимір не є експлікованим, у світських дискурсах, де йдеться про етнічну спільноту або націю, але за будь-яких умов це буде спільнота або група, з якою автор отожднює себе. Натомість концепт практично неможливо зустріти в контексті, в якому йдеться про спільноту іншої культури. Отже, певна фіксована перспектива (погляд із середини) становить невід'ємний складник семантики концепту.

«Недобитки» старого режиму (FULŪL) у дискурсі єгипетської революції також прагнуть, щоб *fitna* поглинула не лише революційний табір, але й ціле єгипетське суспільство. Альтернативним, позбавленим релігійного забарвлення терміном для опису такої соціальної реальності є *fawḍa* «анархія, безлад». Обидва терміни, проте, відбивають ту саму соціальну реальність повної катастрофи, при цьому *fitna* як питомий термін, який займає помітне місце в ісламському правовому дискурсі, найточніше передає саму сутність тієї загрози, яку, на думку революціонерів, становлять FULŪL, пор.: *hal yanjah fulūl al-munhall fi itārat al-fitān wa al-azamāt li-ihrāj ar-ra'īs?*⁸ — «Чи досягнуть успіху FULŪL розпущеної [правлячої партії] у збудженні *fitan* (мн. від *fitna*. — О. Б.) і криз задля [того, щоб] збентежити президента?».

Дієслово *збентежити*, яке достатньо точно передає значення араб. *ihrāj* і в перекладі українською звучить, мабуть, незвично, вказує на ще одну важливу особливість концепту: *fitna* завжди асоціюється з певним психологічним станом, який можна схарактеризувати саме як «збентеженість», «збудженість» або «втрата психологічної рівноваги». Цей психологічний складник є одночасно й характерним виявом, іманентною рисою *fitna* і засобом її реалізації (*fitna* впливає на людей через їхні *qulūb* «серця»). Семантика концепту також охоплює *спокуси* (іменник *fitna* є одним з варіантів перекладу цього слова) і подається як наслідок *присутностей* (*ṣahawāt*).

Наявність пар альтернативних позначень для одного й того самого соціального явища (*fawḍa* vs. *fitna*, *istiqtāb* vs. *fitna*), одне з яких є терміном, що

⁶ Ibid.

⁷ Пор.: Ayalon A. From Fitna to Thawra // Studia Islamica. — 1987. N 67. — P. 145–174.

⁸ Šabakat Rašd al-Iḥbāriyya (rassd.com), 19.07.2012. — <http://www.rassd.com/7-21602.htm> [останнє звернення 18.04.2018].

позбавлений культурно-специфічного забарвлення і легко перекладається європейськими мовами (пор. англ. *anarchy, polarization*), становить, на нашу думку, одну з характерних особливостей арабського політичного дискурсу⁹. Синонімія, яка на рівні лексичної семантики або стилістики видається стандартним виявом надмірності, «багатства мови», наповнюється чітким функціональним змістом на рівні аналізу дискурсу. У соціолінгвістичній перспективі послідовний вибір на користь одного з членів таких пар у тексті може слугувати своєрідним шиболетом, який позначає автора або певний різновид дискурсу як належний до світськи орієнтованої або більш традиційної спільноти. Вибір культурно-неспецифічних членів пар також маркує перекладні тексти на відміну від авторських, написаних носіями мови/культури¹⁰. Із погляду когнітивної семантики і соціопрагматики¹¹, наявність таких пар дає можливість групам з різною культурно-політичною орієнтацією (наприклад, вестернізованим лібералам та ісламістам), які співіснують в арабському суспільстві, описувати і конструювати присутню ту саму суспільну реальність у кореферентних і семантично узгоджуваних термінах, але з характерною для їхніх ідеологічних позицій відмінністю в оцінці і перспективі.

Арабська примирлива риторика, коли вона адресована співвітчизникам, часто апелює до концепту FITNA як до останнього й найвагомішого аргументу, напр.:

«ayyuhā al-mutaṣārī‘ūna ‘alā al-kursī, ayyuhā al-mu‘taṣimūna, ayyuhā aṭ-ṭu-wār, ayyuhā al-fulūl, ayyuhā al-‘ilmāniyīna wa al-librāliyyīna wa al-iḥwān wa as-salafiyyīn, ilā kull al-ḥarakāt wa al-aḥzāb wa al-i’tilāfāt, ayyuhā al-miṣriyyūna miṣr awwalan, ḥāna waqt inqāḍ ḥudūdihā ḥāna lanā an nata‘āwan ma‘a aṣ-ṣurta wa al-jayṣ li-t-taṣaddī li-jamī‘ anwā‘ al-baltaja, yajib an naḥmī ḥudūd miṣr min jamī‘ al-jihāt wa kafā al-FITNA baynanā»¹² — «О [ті, хто] бореться за крісло, о [ті, хто бере участь у] сидячому страйку, о революціонери, о FULUL, о [прихильники] секуляризму, о ліберали і Брати [мусульмани], і салафіти, [звертаюся] до всіх рухів та партій і блоків, о єгиптяни, Єгипет — передусім. Час прийшов, щоб захистити його кордони, час для нашої співпраці з поліцією та армією, щоб протистояти всім видам безчинств. Ми маємо захищати кордони Єгипту звідусіль. І досить розбрату (FITNA) між нами!»

З погляду прагматики, концепт FITNA є високочастотним значною мірою завдяки можливості його вживання в таких неодмінно присутніх як у політичному, так і в моральному дискурсах мовленнєвих актах, як *погроза* і *попередження*.

У дискурсі політичного ісламу Захід зображується як такий, що повсюди *розпалює* FITNA. Пор. фрагмент тексту, де автор полемізує з прихильниками західної системи права, які закликають відкинути базовий для ісламського права концепт QIṢĀṢ (відплата за принципом «око за око»):

⁹ Інші приклади див.: Bogomolov A. Firm in the Face of the Enemy: Semantic Analysis of the Concept of Šumūd in Modern Arabic // Folia Orientalia. — Kraków, 2002. — Vol. 38. — P. 41–64.

¹⁰ Ibid. — P. 46.

¹¹ Обговорення соціопрагматики як теоретичного підходу, який екстраполює базові принципи традиційної лінгвістичної прагматики (прагмалінгвістики) на ширший контекст суспільної комунікації, див.: Marmaridou. — Berlin ; New York, 2011. — P. 77–106.

¹² al-Manṣāwī al-Wardānī. Al-Qiṣāṣ bayn aṣ-Ṣarī‘a wa al-Qānūn al-Waḍ‘ī. [online] Daawa-info.net. Available at: — <http://www.daawa-info.net/article.php?id=814> [Accessed 2 Apr. 2018].

«<...> al-jamā'at allatī yantasib ilayhā aṣḥāb hādhihi da'awāt duwal^{an} wa ḥukūmātⁱⁿ — lā takuff 'an safk dimā' al-baṣar min ḡayr tafriqa bayn rajul wa imra'a wa ṭifl wa mā tazāl taṣ'al al-ḥurūb wa al-fitan yaṣṭalī bi-nārihā al-barī' wa al-muḏnib»¹³ — «<...> спільноти, до яких належать автори таких закликів, [в особі їхніх] держав та урядів не припиняють проливати людську кров, незважаючи на те, чи то є чоловік, чи жінка, чи дитина, і вони продовжують розпалювати війни і розбрат (тут ужито форму мн. *fitan*. — О. Б.), у чиєму вогні горять і невинний, і винуватий».

Наведений приклад ілюструє одну з двох найчастотніших дієслівних колокацій з *fitna*. Іншим, ще більш частотним, є сполучення *atāra fitna* — «збуджувати». Зв'язок з метафорою вогню також підтримується й іншими колокаціями, як-от *nār al-fitna* «вогонь *fitna*», а також графічними зображеннями¹⁴. На підставі ще однієї групи колокацій образ *fitna* можна реконструювати у вигляді дикого, звичайно сплячого, звіра (графічно, як правило, представленого у вигляді змія), який може раптом прокинутися або його може навмисно спровокувати ворог, пор. ідіому *al-fitna nā'ima fa-la tūqizhā* «*fitna* спить, отже, не буди її». Нам навіть вдалося знайти принаймні один випадок графічного представлення *fitna* як вогненного змія¹⁵. Ще одним характерним аспектом семантики *fitna* є його зв'язок зі спокусою і жіночими чарами. Отже, цей арабський концепт міг би бути чи не найкращою ілюстрацією ідеї, винесеної Дж. Лакоффом у заголовок його відомої книги¹⁶.

Відплата за насильницький злочин за принципом «око за око» (*qisās*), яка становить один з ключових приписів ісламського права, за поширеними уявленнями має бути здійснена якнайшвидше після вчинення злочину¹⁷. Ця ідея контрастує з європейськими уявленнями про те, що треба дати гарячим головам і серцям охолонути¹⁸, перш ніж чинити помсту або здійснювати правосуддя. Таку неочікувану для носія європейської культури швидкість відплати, на нашу думку, можна пояснити впливом концептуальних метафор, покладених в основу низки суміжних понять, ключовим елементом яких є вогонь. Метафора вогню лежить в основі концептуалізації (а) сильних негативних емоцій, таких як *ḡayz* «гнів», що розглядається як природна індивідуальна та суспільна реакція на злочин, та (б) *fitna*, яка може поглинати спільноту неначе вогонь. Отже, механізм формування культурного імперативу швидкого застосування *qisās* можна представити таким чином: *вогонь поширюється швидко* → *щоб його зупинити, потрібно діяти швидко*. На домен індивідуально-психологічного та суспільного світу людини ця схема проектується так: вогонь → гнів (*ḡayz*); пожежа → розбрат, суспільний безлад (*fitna*); методи гасіння вогню, запобігання пожежі вимагають швидкої дії → *швидкий qisās*. Важливість культурної презумпції якомога швидшої

¹³ Там же.

¹⁴ <https://goo.gl/3bfQQ3>.

¹⁵ Див. обкладинку книги: *Muḥammad Ḥassān. al-Fitna bayn aṣ-Ṣaḥāba. Silsilat Fitan Āḥir az-Zamān. (Fitna між супутниками [пророка]. Сер. «Fitna [мн.] кінця світу»).* — <http://sayaha.alafdal.net/t99-topic> [останнє звернення 22.04.2018].

¹⁶ *Lakoff G. Women, Fire and Dangerous Things: What Categories Reveal about the Mind* Chicago. — Chicago, 1987. — 632 s.

¹⁷ Див.: *Bogomolov A. An Eye for an Eye and the Struggle for Power in the Discourse of the Egyptian Arab Spring // Scripta Neophilologica Posnaniensia. — 2015. — Vol. 15. — P. 19.*

¹⁸ Пор. також відому ідіому англ. *revenge is a dish best served cold* (в українському варіанті «помста — це страва, яку потрібно подавати холодною»).

відплати¹⁹ підтверджується, зокрема, тією роллю, що вона відіграє в інтерпретації важливих подій арабської історії. Яскравим прикладом може слугувати загальноприйнята думка, що саме відсутність згоди щодо швидкості здійснення відплати призвела до найбільшого розколу в ісламській історії (*al-fitna al-Kubrā* — букв. «найбільша *fitna*»), унаслідок якого єдина ісламська спільнота розпалася на сунітів, шиїтів і хариджитів²⁰.

Специфічна природа культурних презумпцій стає помітною дослідникові лише тоді, коли концепти, що їх передають, контрастують зі схожими семантичними одиницями з іншої мови. Подібність може бути встановлена шляхом зіставлення доменів семантики і соціальної практики, таких як справедливість, суспільний лад, і виявлення в межах цих доменів концептів з подібною фреймово-семантичною структурою або покладеними в їх основу концептуальними метафорами. Виявляється, що різні культури можуть виробляти контрастні культурні презумпції на основі подібних когнітивних метафор та метафоричних наслідків (*entailments*), що з них виводяться. Наприклад, багатьом культурам, у тому числі арабській та європейській, притаманне метафоричне представлення сильних негативних емоцій (наприклад, гнів), або катастрофічних подій у суспільному житті (наприклад, війна) як жару або вогню. Арабські та європейські концептуальні метафори збігаються тут у тому, як вони передають людські почуття, адже ці уявлення, ймовірно, відбивають спільний тілесний досвід людини. Однак культурні презумпції, утворені на підставі таких уявлень, різняться через те, що вони віддзеркалюють конкретний соціальний досвід і адаптаційні стратегії, вироблені кожною культурною спільнотою самостійно. У межах уявлень, притаманних арабській культурі, метафоричний вогонь, поживу якому дає гнів, локалізується в межах соціального домену, де він має бути загашений за допомогою актів відплати, а справедливість, яка при цьому досягається, розуміється, по суті, як відновлення певної соціальної рівноваги. Тим часом, з європейського погляду, до того як буде здійснено справедливість у соціальному домені, той самий метафоричний вогонь негативних емоцій повинен бути погашений розумовим зусиллям усередині «внутрішньої людини»²¹, адже інакше акт справедливості не розглядатиметься як керований розумом (пор. ідіому «не дай своїм емоціям затьмарити твій розум»²²) і тому не приведе до законного розв'язання конфлікту, і навіть не дасть повного задоволення від застосування такого неправового засобу, як помста. Таким чином, спільна для європейців і арабів ідея про необхідність гасіння метафоричного вогню емоцій розглядається в європейських та арабській культурах і кодується у відповідних мовах у різних перспективах. Європейська перспектива віддає перевагу індивідуальній агентивності (суб'єктності), арабська нато-

¹⁹ Про поняття культурної презумпції (*cultural premise*) див.: Carbaug D. *Cultures in conversation*. — New York, 2005. — P. 5.

²⁰ Пор.: Husayn Taha. *al-Fitna al-Kubrā* ('Alī wa Banūh). — al-Qāhira, 1961. — J. 2.

²¹ Пор.: Wierzbicka A. *Emotions across languages and cultures : Diversity and universals*. — Cambridge, 1999. — P. 148–151.

²² Подібні сталі вирази, звичайно, також відбивають культурну презумпцію, у даному випадку притаманну європейським культурам; пошук у Google версій для варіантів англ. *cloud X's judgment* «затьмарювати чиясь судження [вміння судити]» лише з присвійними займенниками, де позиція підмета у повному реченні зазвичай виявлялася заповненою лексемами на позначення різних емоцій, дав 273, 4 тис. вживань (3.03.2017), що свідчить про дуже високу салієнтність ідіоми і значення відповідної культурної презумпції.

мість розглядає індивідуального актора в контексті його соціальної/родинної функції. Унікаючи перспективи індивіда, концепт *qisās* зображує трансакцію, яка відбувається в соціальному домені і впливає на окрему особу ззовні. Хоча вогонь і розгорається в серцях, приймається як даність, що індивід сам не здатний дати цьому раду, а тільки через суспільно схвалений акт відплати, який відбувається поза межами «внутрішньої людини», індивід може здобути спокій. Але акт остудження гніву (*bard ḥarārat al-ḡayz* ²³) відбувається в інтересах громади, а не індивіда, бо важливо, щоб вогонь не поширився далі. Саме цю ситуацію, коли метафоричний вогонь пристрастей охопив цілу громаду одновірців або одноплемінників, погрожуючи зруйнувати її зсередини, якраз і узагальнює концепт *fitna*. В арабському дискурсі війни та миру концепт *fitna* функціонує як потужний образ останньої межі, ситуації крайнього безладу, якої суспільство має уникнути за будь-яку ціну. Хоча такі архаїчні образи в сучасному контексті можуть подеколи виступати лише як тропи, за ними стоїть тривала історія функціонування в модусі сталих народних уявлень і переконань, а культурні презумпції, які сформувалися на їх основі, можливо, понад тисячу років тому, й досі продовжують впливати на моделі соціальної поведінки.

О. В. БОГОМОЛОВ

FROM TEMPTATION TO DISCORD: THE CONCEPT OF FITNA IN ARAB SPRING DISCOURSE

The article analyzes one of the Arab cultural constants — the concept of *fitna*. In achieving a communicative aim of fending off an intragroup conflict, typical for a *fitna*-centered discourse, *fitna*, as a concept grounded in both religious and historical discourses and the foundational texts of Arab and Islamic culture, functions as a significantly more persuasive argument compared to such internationalisms as *civil war* (*ḥarb aḥaliyya*) or *anarchy* (*fawḍa*).

Keywords: *fitna*, cultural constants, concepts, cognitive semantics, political discourse.

²³ *al-Fawẓān Ṣ. b. F.* *Al-Mulāḥḥaṣ al-Fiqhī*. — ar-Riyāḍ, 1423 A.H. — J. 2. — P. 476.

І. О. ГОЛУБОВСЬКА, О. В. ЛЕВКО, А. С. ПОЛІЩУК

МАНІПУЛЯТИВНИЙ ДИСКУРС ЯК ІНСТИТУЦІОНАЛЬНИЙ: СУЧАСНІСТЬ VS АНТИЧНІСТЬ

У статті аналізується політичний інституційний дискурс як інструмент впливу на маси та маніпулювання їхньою свідомістю, настроями, поведінкою в інтересах невеликої групи людей — політичної еліти суспільства. Якість гіперреальності, яка симулює дійсність у межах політичного дискурсу (невідривного від дискурсу мас-медіа), зумовлюється інтересами владних інститутів соціуму.

Антична риторика і лінгвопрагматика характеризуються як дисципліни, які в різні часи були спрямовані на вивчення методів і прийомів мовленнєвого впливу на цільову аудиторію; виділяються їхні спільні та відмінні властивості.

Маніпулятивні стратегії, тактики і комунікативні ходи, спрямовані на уславлення добродетельності святих на тлі дискредитації грішників, розглядаються в межах жанру епідектичної промови на матеріалі релігійного дискурсу пізньоантичної доби. Здійснений аналіз засвідчив факт зближення релігійного дискурсу з політичним, оскільки і той, і другий спрямовані на міфологізацію свідомості, що здійснюється за допомогою низки прийомів маніпулятивного впливу.

Ключові слова: політичний дискурс, релігійний дискурс, маніпулятивний вплив, гіперреальність, антична риторика, лінгвопрагматика, комунікативна стратегія, комунікативна тактика, комунікативний хід.

Дискурс як симулякр дійсності.

Згідно з концепцією відомого дослідника політичної реальності Я. Торфінга, теорія дискурсу у своєму розвитку пройшла три основні фази усвідомлення, які, розвиваючи ідеї вченого, можна означити в такий спосіб: 1) дискурс як усний або писемний текст з його семантичними особливостями (поняття дискурсу практично збігається тут із поняттям усного / писемного тексту); 2) дискурс як набір дискурсивних практик, обмежених тими чи тими умовами своєї реалізації («rules of formation»), які регулюють увесь хід комунікації (Н. Феркло, М. Фуко, Ю. Хабермас); 3) дискурс як реляційна система практик означування, яка заангажована історично, технологічно, економічно та політично і має ексклюзивне право вибудовувати через конструювання дискурсу будь-який соціальний порядок, у межах якого і встановлюється «істина» (Р. Барт, Ж. Дерріда, Ю. Кристева, Ж. Лакан, Е. Лакло, Ш. Муфф) [Torfing, 2005, 5–13]. У дусі ідей постструктуралізму ¹ поняття «дискурс» трактується як синонім практики соціального конструювання, сутність якої

¹ Постструктуралізм — філософсько-естетична концепція, яка постала в другій половині XX ст. на основі структуралізму. Основні представники — французькі вчені: Ж. Бодріяр, Ж. Дельоз, Ф. Гваттарі, Ж. Дерріда, Р. Барт, Ю. Кристева, Ж. Лакан, М. Фуко та ін.

лаконічно сформульовано у вислові Ж. Дерріда «все є дискурс». Основним завданням дискурс-аналізу при такому розумінні дискурсу стає відстеження того, як мова конструє феномени, а не як вона їх відображає. За визначенням Я. Торфінга, «дискурс є результатом гегемоністських артикуляцій, ціллю яких виступає встановлення як політичного, так і морально-інтелектуального лідерства в суспільстві» [Цит. за: Левшенко Ю. І].

Існують різні типології дискурсу, запропоновані свого часу різними вітчизняними та зарубіжними вченими (Т. ван Дейк, А. О. Загнітко, Г. Г. Почепцов (мол.), Ю. С. Прохоров, Ю. В. Рождественський та ін.), проте найбільшої популярності набула типологія російського дослідника В. І. Карасика, який на основі соціолінгвістичного підходу виділяє два основних типи дискурсу: персональний (особистісно орієнтований) та інституціональний (статусно орієнтований) [Карасик, 2002, 278]. У першому випадку мовець виступає як окрема особистість зі своїм індивідуальним мисленням, світосприйняттям і світорозумінням, у другому — як представник певної соціальної інституції з усталеними для неї уявленнями, розуміннями, способами взаємодії з навколишнім соціальним середовищем, стереотипами поведінки, ідейними настановами. Таким чином, інституційний дискурс завжди орієнтований на спілкування, мовну взаємодію представників соціальних груп або інституцій у певних заданих апіорі межах статусно-рольових відносин, які є характерними для цих інституцій. Інституційний дискурс конституують дві системоутворювальні ознаки: цілі та учасники спілкування. На підставі їх застосування, на думку В. І. Карасика, стосовно сучасного соціуму можливе виділення таких видів інституційного дискурсу: політичного, дипломатичного, адміністративного, юридичного, військового, педагогічного, релігійного, містичного, медичного, ділового, рекламного, спортивного, наукового, сценічного та масово-інформаційного [Карасик, 2000, 10]. Щоправда, для детального опису того чи того типу інституційного дискурсу варто застосовувати ширший набір диференційних ознак: 1) учасники, 2) хронотоп, 3) цілі, 4) цінності, 5) стратегії, 6) матеріал (тематика), 7) різновиди і жанри, 8) прецедентні (культурогенні) тексти, 9) дискурсивні формули [там же, 11].

Мету політичного дискурсу можна визначити як завоювання і утримання влади шляхом поширення певної системи ідеологічних поглядів, що може бути реалізовано завдяки комунікативному впливові (експліцитному й імпліцитному) на когнітивну сферу цільової аудиторії (електорату). Наразі сформувалося два підходи до розуміння змістового наповнення терміна «політичний дискурс»: вузьке і широке. Згідно з першим, політичний інституціональний дискурс охоплює промови політиків, урядові документи, партійні програми, тексти парламентських та передвиборчих дебатів, агітаційні матеріали [Дейк, 1989, 26]. Широке розуміння політичного дискурсу імплікує включення до корпусу зазначених текстів «дискурсу реагування»: аналітичних статей журналістів, політологів, громадських активістів, пересічних громадян у соцмережах на ту чи ту подію політичного життя суспільства, «розмови про політику» (риторика О. Шейгал) у різних ракурсах — побутовому, художньому, публіцистичному, які можна уподібнити «<...> своєрідним струмочкам, які живлять ріку політичної боротьби, оскільки вони <...> роблять внесок у формування політичної свідомості, у створення суспільної думки, що врешті-решт може вплинути на хід політичного процесу» [Шейгал, 2004, 23]. Таким чином, у дусі ідей М. М. Бахтіна можна констатувати існування в межах політичного дискурсу жанрів первинного і вторинного

спілкування [Бахтин, 1986, 279], тих дискурсних утворень різножанрової належності, які й продукують те, що О. І. Шейгал називає «політичним наративом». У його основі завжди — певна прототипова політична подія, навколо якої формується політично заангажований коментар численних інтерпретаторів, переповідачів, носіїв різних ідейних переконань [Шейгал, 2004, 269]. Тому не можна не погоджуватися з тими дослідниками, які твердять про зрощення політичного дискурсу з медіа-дискурсом, «чистого» дискурсу політиків з «дискурсом реагування» [цит за: Перельгут, Сухоцька, 2013], адже саме політик виступає своєрідним «архітектором» дискурсу реагування, задає його тематичну специфіку, розставляє основні змістові орієнтири і смислові акценти. Крім того, межі дискурсу є прозорими, що приводить до «<...> накладання характеристик різних видів дискурсу в одному тексті <...>», наприклад, інтерв'ю з політологом поєднує елементи мас-медіа, наукового і політичного дискурсу» [Шейгал, 2004, 24].

У сучасному постіндустріальному інформаційному суспільстві медіа-дискурс виконує роль посередника між владою і народом, а журналіст здебільшого стає рупором того чи того політика, оприлюднюючи, як правило, заангажоване ставлення до певних політичних подій і ситуацій. ЗМІ перетворюються на головний інструмент для поширення повідомлень, покликаних впливати на суспільну свідомість, відбувається процес медіації, «створення новин» у медіа. Цей процес спрямований на таке перероблення фактів політичного життя суспільства, яке передбачає, на жаль, маніпулятивний вплив на цільову аудиторію, формування такої концептуальної картини світу, яка б забезпечувала потреби існуючої політичної системи. Як справедливо зауважують автори культової книги «Чотири теорії преси» американські професори Ф. Сібберт, Т. Петерсон та У. Шрамм, преса завжди отримує форму і забарвлення тих соціальних і політичних структур, у межах яких вона функціонує [Сібберт, Петерсон, Шрамм, 1998, 15–16]. Саме завдяки медіа-дискурсу владні політичні еліти отримують доступ до особистісної сфери споживача інформації, впливають на духовну сферу суспільства, нав'язують останньому часто-густо перекручені моральні норми і критерії, неадекватні соціальні стереотипи і установки, помилкові цінності. По суті, ЗМІ стають своєрідним фільтром для ідей, підвищуючи цінність однієї, знецінюючи другу і замовчуючи третю. На реципієнта за допомогою вербальних і невербальних засобів здійснюється маніпулятивний вплив, йому нав'язується така система думок, поглядів, розумінь, способів поведінки, яку навіть сам адресант може вважати неправдивою, проте вигідною для втілення своїх цілей і потреб [Маслова, 2008, 44]. Основним принципом маніпулятивного впливу є створення ілюзорної дійсності на основі зниження критичного сприйняття з боку адресата повідомлення. Реальний, суперечливий, складний світ замінюється яскравою картинкою з готовими шаблонами розв'язання проблем і надання оцінок політичним і соціальним подіям. Хаотизація значень, підміна смислів і фрагментизація досвіду деформує свідомість адресата інформації, робить неможливим генерування адекватної картини дійсності.

Ефективним інструментом маніпулювання свідомістю через медіасферу виступає медіавірус (термін Д. Рашкоффа ²), який, подібно до справжнього

² Американський учений Д. Рашкофф уперше застосував термін «медіавірус» у книзі «Media Virus. Hidden Agendas in Popular Culture» (1994) — «Медіавірус».

вірусу, відшуковує слабкі місця у свідомості або в когнітивній сфері (соціальні, політичні, лінгвістичні, ідеологічні знання) адресатів, вводячи власний «генетичний код» у вигляді елементарних інформативних кодів — мемів (термін Р. Докінза³), завдяки яким адресант отримує можливість маніпулювання свідомістю адресата. На думку Р. Докінза, меми, подібно до генів, є реплікаторами (англ. replicators), тобто об'єктами, які з метою розмноження копіюють самі себе. По суті, меми — це одиниці культурної інформації: будь-які ідеї, символи, образи, способи дії, які здатні свідомо чи несвідомо передаватися від людини до людини за допомогою мови, ритуалів, жестів тощо, набираючи при цьому власних поведінкових характеристик. У сучасній інфосфері меми фактично є інструментами створення медіаподій, які можуть призводити до карколомних соціальних перетворень.

Методологічним підґрунтям феномену мемів виступає теорія симулякрів (фр. simulacres від лат. simulatio — «удавання») — свідоме відтворення фантазму.

Відомий французький філософ Ж. Бодріяр, автор концепції симулякру, що є головним інструментом «тотальної симуляції», зазначав: «Сьогодні вся система схиляється до недетермінованості, будь-яка реальність поглинається гіперреальністю коду і симуляції. Власне принцип симуляції керує нами сьогодні замість колишнього принципу реальності. Цільові установки зникли, тепер нас породжують моделі. Більше немає ідеології, залишилися самі симулякри» [Бодрійяр, 2000, 44]. І далі, продовжуючи висловлену думку: «Всюди йде одне і те саме “породження симулякрів”: взаємні підстановки красивого і потворного в моді, лівих і правих у політиці, правди і брехні у всіх повідомленнях мас-медіа, корисного і некорисного в побутових речах, природи і культури на всіх рівнях значення. У нашій системі образів і знаків зникають усі основні гуманістичні критерії, цінності, які визначають вікову культуру моральних, естетичних, практичних суджень» [там же, 55]. Таким чином, нічим не обмежений процес семіозису симулякрів в епоху постмодернізму, створюючи єдиний простір «фейкової реальності» (гіперреальності), прирікає людину жити саме в ньому, не надаючи їй жодного вибору (згадаймо у зв'язку з цим культовий фільм братів Вачовскі «Матриця»). При цьому основним засобом і інструментом підтримання «ілюзії про дійсність» виступають ЗМІ, які, поширюючи свою інтерпретацію подій у реальному часі, підміняють справжню подію своєю розповіддю про неї⁴. Ж. Бодрійяр вважав медійну сферу наймасштабнішим середовищем породження симулякрів і тому — найнебезпечнішим для людського соціуму, зануреного «у світ псевдоподій, псевдоісторії, псевдокультури <...> за допомогою елементів коду і технічної маніпуляції <...> Подія, яку призначили для споживання, фільтрується, дробиться, переробляється цілим індустріальним конвеєром виробництва» [цит. за: Печенкіна, 2013, 13–14]. Як зазначає дослідниця творчості Ж. Бодріяра О. А. Самар-

Тайные послания в популярной культуре» (2003).

³ Концепція мема і сам термін були запроваджені еволюційним біологом Р. Докінзом у праці «The Selfish Gene» (1976). Цікаво, що В. М. Бехтерев у статті «Роль навіювання в суспільному житті» (1898.) запропонував концепцію «ментальних мікробів», які, подібно до справжніх фізичних мікробів, є всепроникними і можуть передаватися через слова і жести людей, через книги, газети тощо.

⁴ У цьому плані дуже показовими є три короткі есеї Ж. Бодріяра «Війни в Затоці не було» («La Guerre du Golfe n'a pas eu lieu»), спершу опубліковані у французькій газеті «Libération» і в британській «The Guardian» між січнем і березнем 1991 р.

ська, «Річ не в тому, що фальсифікується подія, сам зміст послання. Річ у тому, що події знищуються, а реальність замінюється псевдореальністю, яка створена виходячи з коду медіума, і має свій ритм життя, свої цілі та функції» [Самарская, 2006, 260].

Заміна реальності на псевдореальність здійснюється за рахунок використання маніпулятивних інформаційних технологій («вкиди» інфологем-мемів, ініціювання «інформаційних хвиль» з посиленнями на «достовірні джерела», встановлення «порядку денного», перемішування брехні і правди, закладання імпліцитної семантики), що врешті-решт призводить до повної дезорієнтації реципієнта в інформаційному просторі та створенню на основі цього міфологізованої, заснованої на запропонованих маніпуляторами стереотипах ірраціональної картини політичного життя суспільства. Таким чином, маніпулювання як неусвідомлюваний об'єктом маніпуляції прихований вплив на свідомість і підсвідомість, який передбачає сплановане маніпулятором викривлення руху когніції та картини світу реципієнта, є «досягненням» ХХ ст., феномен якого став предметом масштабного вивчення в лінгвістиці після виходу у світ роману Дж. Орвелла «1984» (1949) і праці В. Клемперера «Язык Третьего рейха: Записная книжка филолога» (1968).

Два види мовленнєвого впливу: маніпулювання і переконання.

Історично першим треба визнати «хороше» маніпулювання (в сенсі здатності переконувати словом, апелюючи до розуму та естетичного почуття слухачів), що здійснювалося за допомогою так званих горгіанських риторичних фігур. Саме софіст Горгій Леонтійський (бл. 485–380 рр. до н. е.) впровадив уживання повторів та інших фігур, які ритмізують прозу на основі закону симетрії (ісоколон, омойотелевтон, антитеза), оскільки був переконаний у тому, що завдяки наближенню промови до поетичного ритму легше вплинути на слухача, заколисати його в естетичному трансі, водночас навіюючи необхідну думку. Промова античного ратора мала на меті сформувати у слухачів думку щодо тих чи інших злободенних проблем (тут варто згадати три принципи античного красномовства: *docere* — формування світогляду та зміна вектору міркувань; *delectare* — задоволення естетичних потреб через емоційне співпереживання; *move* — зворушення через вплив на волю слухача та спонукування його до дій)⁵.

Три жанри красномовства, які зазнали розквіту в класичну добу, а саме політичне (Демосфен), епідейктичне (Ісократ) та судове (Лісій), дотримувалися зазначених принципів і були фактично зразком інституціонального дискурсу античності — своєрідним аналогом сучасних ЗМІ.

Проте ораторське мистецтво в античності мало найвищий статус і було «найпрекраснішою з усіх людських справ», «найвеличнішим для людей благом», спроможним надавати останнім як свободу, так і владу над іншими людьми, як зазначається в діалозі Платона «Горгій. Про риторику» (390–385 рр. до н. е.). У ньому красномовство устами Сократа визначається як «майстер переконання, який навіює віру у справедливе і несправедливе, а не повчає, що справедливо, а що — ні»; ознакою ж самого ратора є глибинне

⁵ Напевно, лише давньогрецька трагедія була здатна конкурувати з ораторською прозою щодо впливу на свідомість античної людини. Однак трагедія більшою мірою емоційно впливала на глядачів, зумовлюючи їх очищення (катарсис) шляхом співпереживання. Натомість оратор окрім емоційного впливу мав дістатися до розуму слухачів, змусити їх набути певних зумовлених автором промови поглядів і переконань.

розуміння «справедливого» і «несправедливого»; його діяльність мала спрямовуватися на досягнення суспільного блага [Диалоги ⁶].

Антична риторика і лінгвопрагматика: кореляції і розбіжності.

Особливості кореляцій між античною риторикою і сучасною лінгвопрагматикою як дисциплінами, у лоні яких напрацьовувалися теоретичні підходи до осягнення суті «мовленнєвого впливу», останнім часом стали предметом міркувань багатьох зарубіжних учених [M. Dascal, A. G. Gross, 1999; J. M. Larrazabal, K. Korta, 2002; B. Nerlich, 2010; F. Piazza, 2013; B. Bé, 2015; L. Najeh, 2015; M. Burke, 2016]. Тією чи іншою мірою більшість з них вважає риторику частиною передісторії прагматики, проте вони не розкривають шляхів безпосередньої рецепції ідей однієї дисципліни іншою, а часом і навіть відверто заперечують цю спадкоємність [Bé, 2015, 65]. У зв'язку з цим видається плідним залучення студій з історії сучасної філософії М. Сбайси та ін. [M. Sbisà et al., 2011], у яких подається корисна історіографічна інформація про наукове оточення та інтереси засновників сучасного прагматичного напрямку в лінгвістиці: Дж. Остіна, Дж. Серля, П. Грайса, які були членами гуртка аналітичної філософії Оксфордського університету, відомого своїми потужними традиціями античних студій, зокрема вивченням Арістотеля.

У цілому можна погодитися з М. Берком [Burke, 2016, 10] у тому, що рівень взаємодії риторики і прагматики дотепер був і досі залишається не надто високим. На підтвердження своєї думки він наводить дванадцять найбільш цитованих західних підручників з античної риторики [Brummett, 2006; Conley, 1990; Corbett, Connors, 1999; Crowley, Hawhee, 2012; Dixon, 1971; Herrick, 2005; Kennedy, 1994, 1998; Olmsted, 2006; Pernot, 2005; Ramage, 2006; Richards, 2008], де дуже мало або взагалі немає згадок про прагматику або будь-які інші прагматико- чи дискурсо-орієнтовані теорії. Відповідно сучасні довідники і підручники з різних аспектів лінгвопрагматики [Blakemore, 1992; Brown, Levinson, 1987; Chapman, 2011; Clark, 2013; Grundy, 2008] також приділяють мало уваги класичній риторичі. Виняток становить хіба що хрестоматія з прагматики Д. Аршера [D. Archer et al., 2012], у якій використовуються наукові матеріали Б. Нерліх [B. Nerlich, 2010], де серед ідейних витоків прагматики зазначається також і риторика.

Причини такої відчуженості можна вбачати в різних факторах: відмінності між прескриптивною орієнтацією риторики і дескриптивним характером прагматики [Mayuuf, 2015, 21], характері аналізованих текстів, які дослідники риторики і прагматики беруть за основу: якщо перші мали справу з публічним монологічним мовленням, то останні вибудовували свої теорії, орієнтуючись здебільшого на розмови і діалоги приватного характеру [Burke, 2016, 10–11]. На наш погляд, найбільші труднощі в порівняльних дослідженнях риторики і прагматики виникають при визначенні «регістру порівняння» та виробленні адекватної методології, яка могла б дозволити зіставляти тексти різного ступеня формалізації. З цієї причини в працях прагма-риторичного напрямку практично не аналізуються твори античних авторів, за винятком трактатів Арістотеля, хоча залучення навіть окремих збережених текстів, особливо елліністичної епохи, могло б сприяти розширенню поля для застосування такого дослідницького підходу. Варто також зауважити, що навіть коли аналізуються власне арістотелівські тексти, дослідники постають перед необхідністю реконструкції так би мовити «імплі-

⁶ Список скорочень див. у кінці статті.

ліцитної» теорії, яка послідовно не прописана самим філософом, але проявляється із зіставлення певних контекстів його творів. Так, когнітивна теорія риторики зобов'язана не лише Арістотелю, а й засновникам неориторики Х. Перельману, Л. Ольбрехт-Титеці [Ch. Perelman, L. Olbrechts-Tyteca, 1969], філологу-класику В. Фортенбо [W. Fortenbaugh, 1975], філософу-етикознавцю В. Лайонсу [W. Lyons, 1980], філософам мови М. Даскалу, А. Г. Гроссу, Ф. П'яцца [M. Dascal, A. G. Gross, 1999; F. Piazza, 2013], які обґрунтували когнітивний підхід Арістотеля як до логічної, так і до етичної, емоційної і, як наслідок, стилістичної аргументації.

Як це не дивно, але проблема інтерпретації теоретичних засад дослідників сучасної лінгвопрагматики подекуди виявляється не менш складною, ніж античних. Ідеться про синонімічність або схожість різних термінологій, породження більш і менш продуктивних категорій та понять, які подекуди створюють для науковців цього напрямку лінгвістики проблему «вавилонської вежі». Ці труднощі, напевно, є неминучими в силу того, що розв'язання наукових проблем у прагматичі часто-густо не вкладається в межі одного певного підходу, а постійно потребує визначення концептуальних рамок, у межах яких слід проводити дослідження.

У згаданих працях з порівняння риторики і прагматики вже були виділені принципові спільні засади обох дисциплін, як-от: базова установка «мова як дія», переконування або інший вплив як неодмінний атрибут будь-якої комунікації, спільність когнітивно-психологічного підходу.

Основним предметом вивчення прагматики є мовлення, «мова в дії». Мова для прагматики покликана насамперед «не говорити щось, не описувати стан справ, а скоріше активно виконувати дії» [Levinson, 1983, 228]. Тобто функціонування мови оцінюється як щось більше за здатність виражати емоції, думки, надавати інформацію, оскільки головне завдання мовлення — бути інструментом соціального впливу. Це, власне, і виражає мотивувальна основа терміна «прагматика»: д.-гр. *πράγμα, ατος, τό* «дія, справа». Принцип дієвості мовлення, ключовий для сучасної лінгвопрагматики, є спільним з риторикою. Наведемо один з фрагментів творів Арістотеля [Rhet., 3. 7.9 = 1408b4], де він уживає ту саму метафору дії стосовно переконливого мовлення, яке виникає, «коли [мовець] не приховує те, що він *робить за допомогою слів* (*ὁ ποιεῖ τὸν λέγοντα*)», або зводить в одному контексті поняття «вміння говорити» і «вміння діяти» (*δύναμις τοῦ λέγειν, τοῦ πράττειν*) [Rhet., I.6. 14 = 1362b22].

Отже, і риторика, і прагматика виходять з припущення, що мова вживається цілеспрямовано для того, щоб сформувати у свідомості інтерпретатора необхідні ментальні зв'язки і структури, які б врешті-решт спонукали його змінити світ. Причому прагматику не можна вважати ширшою галуззю вивчення перлокутивних інтенцій, ніж риторика, оскільки принаймні вже для Арістотеля переконування не було виключно справою фахівців, а лише природною здатністю, притаманною до певної міри всім людям [Piazza, 2013, 541]. Доказом «риторичності» мови виступає не лише доволі широке арістотелівське розуміння поняття «*πίστις*» як «переконування, доведення, спосіб отримати довіру», власне сама «віра», «переконання», а й експліцитні тлумачення особливостей володіння мовою, а саме: здатність переконувати одне одного. Арістотель твердить [Eth. Nic, 1098a.1–5; Rhet., 1.2 = 1357a24], що наша здатність апелювати до ментальних образів за допомогою позначуваних засобами мови понять, з подальшим формуванням стійких уявлень

і переконань, зумовлює можливість цілеспрямованої людської діяльності (практикῆ). По суті, це вказівка на здатність впливати на інших людей за допомогою мови — внутрішнього конститутивного елемента людської істоти, єдиної живої істоти, яка має слово (λόγος), а поряд з ним — складну форму соціального життя, державність (πόλις) [Pol., 1253a14, 1252b30–1253a35]. Це означає, що для Арістотеля переконування як вербальний вплив є універсальною антропологічною рисою, яка не прив'язана до певного типу комунікації. З цього, звичайно, не випливає, що кожний комунікативний акт переслідує відверто аргументативно-переконувальні цілі, проте суть комунікативної діяльності найкраще можна зрозуміти саме під кутом зору переконування і впливу, що відбувається в когнітивних, емоційних, соціальних вимірах людського життя.

Наступним чинником, який забезпечує адекватне порівняння сучасної прагматики й античної риторики може бути універсалізація методу, що полягає в можливості застосування когнітивно-психологічного підходу, за допомогою якого можна було б інтерпретувати повідомлення з погляду як мовця, так і адресата [Dascal, Gross, 1999, 128; Larrazabal, Korta, 2002, 1; Potts, 2014, 17]. Глибока когнітивна реконструкція арістотелівської мовленнєвої теорії, яку здійснила Ф. Піацца [Piazza, 2013] на рівні *inventio*, *elocutio* та *dispositio*, довела статус риторики як цілісної наукової системи, а не «безладної суміші технік», якою вона вважалася раніше [Dascal, Gross, 1999, 128]. Прикметно, що схожі закиди лунали на початку 70-х рр. XX ст. і на адресу прагматики [Bar-Hillel, 1971, 405].

Когнітивно-психологічний метод може бути успішно застосований і для вивчення маніпулятивного дискурсу. У більшості праць з прагматики маніпуляція визначається відповідно до критеріїв, пов'язаних з мовцем, таких як порушення істинності висловлення, особиста зацікавленість, приховані інтенції, соціальна нерівність тощо [Saussure, 2005, 27; van Dijk, 2006, 360; Maillat, Oswald, 2009, 349–356]. Проте потужніший експланаторний підхід був сформований Д. Майлаттом і С. Освальдом [Maillat, Oswald, 2009, 359–369] у межах теорії релевантності [Sperber, Wilson, 1995], де особливості маніпулятивного повідомлення характеризуються з погляду слухача. Спроби пояснити, як уведений в оману слухач обробляє словесне повідомлення, можна знайти в Парменіда [Parm.28 DK, B 8.51–52], Горгія [Hel., 10–14] та Арістотеля [Rhet., III.11.6 = 1412a19–26], на думку яких, правильно підібрані комбінації слів і смислів можуть несвідомо маніпулювати слухачем.

Зіставний аналіз прагматики і риторики був би неповним без розгляду філософських витоків обох дисциплін. Хоча концептуальні витoki прагматики вчені пов'язують з філософською теорією «мовних ігор» Л. Віттгенштейна [Wittgenstein, 1953], теорією комунікативних актів Дж. Л. Остіна [Austin, 1962] і Дж. Р. Серля [Searle, 1969] та комунікативними принципами Г. П. Грайса [Grice, 1975], варто звернутися і до більш ранньої філософської традиції, з якою пов'язують виникнення прагматики — до використання цього терміна філософом Ч. В. Моррісом [Morris, 1938], який прагнув окреслити (після Локка і Пірса) загальні контури науки про знаки — семіотики. Як відомо, третім аспектом семіотичних досліджень (після семантичного і синтаксичного) Ч. Морріс назвав прагматичний, що вивчає відношення знака до інтерпретатора [Levinson, 1983, 1]. Таким чином, можна твердити, що прагматика отримує свій перший науковий статус саме в межах семіотики.

Ізоморфну стадіальність у народженні ідей щодо вивчення мови — від семантики до прагматики — спостерігаємо й у передісторії формування давньогрецької риторики. Зародки дисципліни, яку на ранніх етапах її формування цілком справедливо можна назвати «античною філософією мови», варто шукати в епістемологічному антропоцентричному векторі, який обрала Елейська філософська школа на противагу Іонійській феноменологічній (або натурфілософській) парадигмі. Можна помітити, що семіотика Парменіда, яка виділяє $\tau\omicron\ \delta\upsilon\nu$ «об'єкт, існуюче» — $\delta\upsilon\nu\acute{\alpha}\mu\epsilon\iota\varsigma$ «властивості» — $\gamma\nu\omega\mu\alpha$, $\delta\acute{o}\xi\alpha$ «поняття» — $\sigma\eta\mu\alpha$, $\acute{\epsilon}\lambda\iota\sigma\eta\mu\omicron\nu$ / $\delta\upsilon\omicron\mu\alpha$ «знак»/«ім'я» [Parm. 28 DK., В 8.53–56, 19.1–3], нагадує знакову модель німецького логіка і математика кін. ХІХ ст. Г. Фреге (його згадують серед тих мислителів, які, хоч опосередковано і віддалено, стояли у правитоках прагматики до Ч. Морріса і Л. Віттгенштейна). Отже, «логічний трикутник» Фреге включав знак (Form), денотат (Bedeutung) і концепт (Sinn), який розуміють, з одного боку, як інформацію, що її несе знак, а з другого, як суму знань про позначуваний цим знаком об'єкт [Фреге, 1997, 352–379; цит. за: Враймуд, 2011, 8].

Згодом майстерне перепрочитання елейського дискурсу в трактаті Горгія «Про не-існуюче» порушило проблему сприйняття і можливості / неможливості мовними засобами висловити, передати іншому або навіть самому собі зміст думки або зовнішніх подій. На думку М. Вольф [Вольф, 2014, 240], Горгій не може розцінюватися виключно як відомий ритор, що відпрацьовує свій стиль у різних прозових жанрах: він виявляється справжнім філософом, який кладе герменевтику в основу свого дослідження уявлень про світ, його пізнання та відображення засобами мови. Хоч у збережених текстах Горгія не можна виявити поняттєвого апарату риторики, але вже в його учнів, Алкідаманта та Ісократ, зустрічаємо технічні терміни $\rho\eta\tau\omicron\rho\iota\kappa\eta$, $\rho\eta\tau\omicron\rho\epsilon\iota\alpha$ на позначення навчальної дисципліни [Alcid., 15.1.5; Isoc., 15.30.7], причому нерідко в асоціації з філософією [там же, 15.2.5; там же, 13.21.3]. Відносна рідкість уживань цих слів в ораторському дискурсі також свідчить про їхню новизну. Час виникнення терміна $\eta\ \rho\eta\tau\omicron\rho\iota\kappa\eta\ \tau\acute{\epsilon}\chi\eta$ має значущість, оскільки він маркує початок формування риторики як нової теоретичної дисципліни.

Доповнити розуміння особливостей збігів між прагматикою і риторикою пропонуємо шляхом розгляду одного з ключових понять прагматики — інтенції, або інтенціональності: «Переваги вивчення мови за допомогою прагматики полягають у тому, що ми можемо говорити про інтенціональні значення (intended meaning), припущення (assumptions) інших людей, їхні цілі або завдання (purposes or goals) (наприклад, висловлення прохання), яких вони досягають, коли говорять» [Yule, 1996, 4].

Комунікативні інтенції, як правило, є намірами в дії, а не попередніми намірами [Searle, 1983]; вони є соціальними, у веберівському розумінні соціальної дії, тобто завжди орієнтовані на якогось іншого агента — адресата; вони повинні бути помічені і визнані адресатом, і, власне, в останньому і полягає їхнє призначення [Searle, 1969, 47], а отже, така інтенція не може бути прихованою [Larrazabal, Korta, 2002, 5].

На відміну від комунікативних, аргументативні інтенції є стабільним видом наміру, що виявляє стійкість упродовж усього процесу розробки і представлення дискурсу, який орієнтований на конкретний тип поведінки з боку слухача, а саме прийняття переконань і цілей, заявлених мовцем (або принаймні значне зменшення відстані між ментальними станами мовця і слухача). Аргументативні інтенції відрізняються від комунікативних своїм

не завжди відкритим характером, що пов'язано з їх маніпулятивним потенціалом [Larrazabal, Korta, 2002, 8]. Причому для того, щоб зробити можливим реалізацію аргументативної інтенції, необхідно спочатку досягти успіху на рівні реалізації комунікативної інтенції.

В античній риторичній теорії ми напевно не знайдемо окремого розділу чи праці, присвяченої категорії інтенціональності, проте з низки деяких висловлень Арістотеля та інших теоретиків красномовства елліністичної доби можна реконструювати уявлення з цього приводу. Коли Арістотель описує три основні типи аргументативного дискурсу (дорадчий, епідейктичний і судовий), він визначає ціль (σκοπόν) кожного — розкрити суть одного з наступних понять: τὸ συμφέρον «користь» [Rhet., 1.6.1=1362a15], τῷ ἐλαυνούντι καὶ ψέγοντι «похвала і хула» [там же, 1.9.1=1366a25], τὰ δίκαια καὶ τὰ ἄδικα «справедливість і несправедливість» [там же, 1.13.1=1373b5]. Для цього в першій і частково в другій книзі «Риторики» розкриваються можливі засоби інтелектуального впливу, а саме: приклади (ὕπερ μὲν παραδειγμάτων), сентенції (γνώμῶν), ентимеми (ἐνθυμημάτων) і взагалі усе, що стосується інтелектуальної аргументації (περὶ τὴν διάνοιαν) [там же, 2.26.5=1403b1]. Звернімо увагу на останнє поняття διάνοια «пізнання, ідея, смисл, зміст, завершена думка», яке також позначає в Арістотеля один з видів інтенції, інспірованої розумовою активністю [Poet., 1450a 6; Rhet., 1.15.33=1377b6, 2.26.5=1403b1, 3.9.4=1409b8], на противагу інтенції етичного характеру — προαίρεσις, букв. «моральний вибір», «мотив поведінки»⁷. Особливо це помітно в контексті, коли філософ дає настанову говорити не з позиції інтелекту (καὶ μὴ ὡς ἀπὸ διανοίας λέγειν), як роблять сучасні йому оратори, а з позиції морального переконання (ἄλλ' ὡς ἀπὸ προαιρέσεως) [Rhet., 3.16.9=1417a24], хоч є деякі місця [там же, 1.15.33=1377b6, 2.21.14=1395a28], де προαίρεσις і διάνοια фактично заступають одне одного.

Проведене поняттєве розрізнення важливе для Арістотеля, оскільки крім об'єктивної інтенції переконати аудиторію за допомогою логіки (διάνοια) мовець повинен продемонструвати сутність свого характеру (τὰ ἥθη), підтримку тих чи інших чеснот (τὰς ἀρετὰς) [Rhet., 1.2.7=1356a20–25]. Саме тому, на думку філософа, «ім'я оратора буде даватися згідно як зі знанням (κατὰ τὴν ἐπιστήμην), так і з моральним переконанням (κατὰ τὴν προαίρεσιν), [яке спонукає людину говорити]» [там же, 1.1.14=1355b16–20]. Етична інтенціональність убачається слухачем за спеціальними ознаками і прикметами, які повинні бути у виступі оратора, а саме: ἀρετὴ «високі моральні якості» та εὖνοια «прихильність до аудиторії» [там же, 2.1.5=1378a5–10].

Очевидно, сам термін προαίρεσις є метамовною інновацією в етичній теорії Арістотеля, оскільки, з одного боку, він практично не вживався в попередньому ораторському і філософському дискурсі (за винятком обмеженого використання в Ісократі), а з другого боку, частотність цього слова в арістотелівському корпусі є найвищою саме в трактатах «Нікомахова етика» [60] та «Евдемова етика» [49] порівняно, наприклад, з «Риторикою» [21] і «Поетикою» [2]. Важливо, що згодом результати міркувань філософа на тему етики і морального вибору, схематично представлені в «Поетиці» [Poet., 1450b] і «Риториці» [Rhet., 1.8.6=1366a15, 3.16.8=1417a17–25], отримали в межах риторичної дисципліни нове прочитання. Наприклад, у деяких

⁷ В етичній площині характер (ἥθος) виявляється завдяки наміру (προαίρεσις), а намір — завдяки меті (τέλος) [Rhet., 3.16.8=1417a17–25].

контекстах етичний намір розкривається не лише в етичній площині у зв'язку з характером (ἦθος), а й у лінгвістичній — у зв'язку з текстами (οἱ λόγοι) [Reth., 2.21.16=1395b10–15] і жанрами [там же, 3.16.8=1417a20–25, 3.17.8–9=1418a17] у площині когнітивної моделі аргументації, як це властиво сучасним прагматичним теоріям. Більше того, ця (етична) аргументативна інтенція може досягати рівня *elocutio*, тобто рівня комунікативної інтенції: «потрібно, щоб інтенцію (τὴν προαίρεσιν) ясно передавали мовні засоби» [там же, 2.21.14=1395a28]. Але, звичайно, детальних роз'яснень щодо зв'язку інтенції з типами комунікативних актів немає, на відміну від трактатів елліністичної доби, наприклад, у Гермогена з Тарсу (сер. II — поч. III ст. н. е.): «У випадку дебатів намір (προαίρεσις) опонента полягає в одночасному (застосуванні) наклепу, зневаги, осуду, образ і т. п.» [Herm. Peri meth., 5.15].

Отже, аристотелівське розуміння наміру у двох його варіантах — *διάνοια* та *προαίρεσις* як інтелектуальна і духовна активність — відповідає сучасному розумінню як аргументативної (або персуазної) інтенції. Водночас можна знайти усвідомлення і рівня комунікативної інтенції, підпорядкованої вимогам ясності, для чого було вжито лише термін *προαίρεσις*.

Таким чином, можна відзначити загальну тенденцію до врахування в риторичних дослідженнях специфіки мовленнєвого матеріалу, який почали осмислювати не на рівні окремих висловлень, а цілісно, аналізуючи фрагменти комунікативної інтеракції. Це, зокрема, дозволило автору «*Ars Rhetorica*», приписуваній Діонісію Галікарнаському (поч. II ст. н. е.), залучати реакцію співрозмовника (перлокутивний ефект) до реконструкції інтенції мовця. Так, у псевдодіонісійській риторичі, по суті, було створено типологію мовленнєвих актів (τῶν συνημάτων εἶδη) з різною співвіднесеністю аргументативної та комунікативної інтенції. Наприклад, у восьмій главі [295.15–296.5] автор виділяє три основні типи дискурсивної діяльності: 1) мовець говорить те, що він має на увазі (аргументативна і комунікативна інтенції збігаються); 2) мовець говорить одне, з тим щоб досягнути іншого (аргументативна інтенція перевершує комунікативну); 3) мовець говорить одне, з тим щоб досягнути протилежного (різновид другого типу).

Отже, антична риторика і відносно молодий напрям лінгвістики — лінгвопрагматика мають багато спільного: філософські ідейні витоки, полідисциплінарний характер, об'єкт, іноді предмет і метод дослідження, проте водночас суттєво різняться своїми кінцевими цілями та метамовою. Можна стверджувати, що з риторикою пов'язана не лише передісторія сучасної прагматики: її напрацювання можуть стати цінним джерелом нових ідей та «випробувальним каменем» для нових лінгвофілософських концепцій у межах підходу «мова як дія».

Маніпулятивні стратегії в християнському ораторському дискурсі пізньоантичної доби.

У добу пізньої античності та раннього християнства III–IV ст. н. е. маніпулятивні стратегії і тактики найповніше втілювалися в жанрі епідейктичної промови, яке витримало перевірку часом та зазнало двох періодів розквіту за доби еллінізму. Перший його злет відбувся в II ст. н. е. у творчості Діона Хризостома та Елія Арістіда. Цей період прийнято називати «другою софістикою», адже, як і за «першої софістики» (V ст. до н. е.), промова стала дієвим інструментом впливу на аудиторію. Другий період розквіту епідейктичного красномовства відбувся у IV ст. н. е. в епоху пізньої античності, коли остання як світоглядна формація вже почала здавати свої позиції перед

наступом нової християнської культури. У творчості представників «третьої софістики», зокрема відомих ораторів Лібанія, Гімерія та Фемістія знову ожила слава класичних Афін. Їх красномовство за стилем і прагматичними установками злетіло до рівня Ісократ та Демосфена, впливаючи на аудиторію та маніпулюючи нею. Водночас воно вже було позбавлено шкільної декоративності, властивої ораторській прозі елліністичної доби.

У IV ст. н. е. до жанру епідейктичної промови звертаються християнські проповідники, зокрема Григорій Богослов та Іоанн Златоуст. У їхній творчості епідейктична промова постає як результат діалогу античності та християнства: запозичивши арсенал риторичних прийомів, напрацьованих античними ораторами, християнські автори докладають усіх зусиль, щоб створити новий ідеальний образ людини та переконати аудиторію в необхідності його наслідування. Найвідомішими епідейктичними промовами Іоанна Златоуста є цикл із семи похвальних промов на честь апостола Павла («De laudibus sancti apostoli Pauli»), у яких, уславляючи святого, автор вдається до певного маніпулювання, аби представити цільовій аудиторії апостола як архетиповий образ християнської досконалості, довершений зразок доброчесності, що його необхідно наслідувати [Mitchell, 1995, 18, 25–28].

Епідейктичне красномовство як у період розквіту давньогрецької класики, так і в пізньоантичну добу є, безумовно, тим жанром, який більшою мірою існував завдяки маніпулятивним стратегіям, про що свідчить навіть внутрішня форма назви цього виду ораторської прози (ἐπίδεικνυσι — «показувати», «виявляти», тобто «представляти у певному світлі»). І античні риторі, і ранньохристиянські проповідники були прагматично налаштовані, намагаючись прищепити адресатові необхідні з погляду адресанта промови погляди на дійсність. Давньогрецький оратор V ст. до н. е. Ісократ у своїй «Промові проти софістів» наголошує на тому, що промовець повинен утримуватися від безплідної і пустої балаканини, беззмістовних думок, не перебільшувати ролі технічних прийомів при виголошенні промов, натомість переслідувати прагматичні цілі, зокрема виховання реципієнтів у дусі моралі та етики полісного суспільства [Миллер, 1991, 66]. Подібні думки виголошує і блаженний Августин (354–430 pp.) у творі «De doctrina christiana»: «Нехай вишукана і гарна промова буде предметом турботи світських ораторів, які полюбляють вихвалитися вишуканістю стилю і хочуть лише подобатися слухачам. А ми, християнські проповідники, повинні цю мету замінити іншою, суттєвішою, і мати насамперед на увазі виховання слухачів у любові до доброчесності й відразі від гріха» [Аверкий, 2001, 16–17].

В епідейктичній промові християнського оратора пізньоантичної доби загальна комунікативна стратегія уславлення певної людини як архетипу досконалості передбачала вдавання промовця до конкретних мовних маніпуляцій з метою створення полярного фону довершеності та нікчемності, щоб герой міг постати в ореолі святості на тлі дискредитованих антагоністів. Як зазначає Т. А. Міллер, «секрет античного оратора полягав в умінні переоцінювати факти і надавати їм неочікуване забарвлення. Він застосовував особливий прийом, який зводився до того, що явища дійсності розподілялися на двох протилежних полюсах, і від того, наскільки вдавалося оратору підвести предмет під певну категорію і розмістити його на одному з полюсів, залежала оцінка» [Миллер, 1991, 67].

На нашу думку, політичний інституціональний дискурс сучасності має багато спільного з християнським епідейктичним ораторським дискурсом

IV ст. н. е. Тому вважаємо за можливе послугоуватися в подальшому аналізі класифікацією маніпулятивних стратегій у політичному дискурсі, яку запропонувала О. Л. Михальова: стратегії на підвищення, стратегії на зниження і стратегії театральності [Михалева, 2004, 12].

Стратегія на підвищення в епідейктичній промові передбачає створення гіперболізованого позитивного образу героя, що досяг вершин святості та став втіленням євангельських ідеалів. З-поміж мовних тактик, за допомогою яких реалізується ця стратегія в епідейктичній промові, слід виділити тактику зіставлення героя з біблійними персонажами, тактику гіперболізації чеснот та заслуг героя, тактику замовчування недоліків, тактику виправдання та інші. Друга маніпулятивна стратегія ґрунтується на перебільшенні недоліків антагоністів головного героя, їх дискредитації як уособлень гріха, створенні вкрай негативного образу головних супротивників уславлюваного святого. Стратегія на зниження передбачає застосування тактик применшення позитивних рис, гіперболізованого звинувачення в гріхах, дискредитації антигероїв. Маніпулятивна стратегія театральності втілюється в грекомовному епідейктичному дискурсі християнських письменників IV ст. н. е. за допомогою тактик навіювання, спонукування до наслідування ідеалу святості, тактики інформування про події з життя святого тощо.

Як засвідчує мовленнєвий емпіричний матеріал, створення позитивного образу героя епідейктичної промови відбувається за допомогою маніпулятивної тактики гіперболізації, яка реалізується завдяки використанню таких комунікативних ходів:

1) уживання оцінних прикметників у найвищому ступені порівнянні. Так, наприклад, герої промов Григорія Богослова подаються як носії суперлативних ознак: ἄριστος «найдосконаліший» [Or. 43, 60, SC 384, 256], ἐξ εὐγενῶν εὐγενέστατος «найблагородніший серед благородних» [Or. 25, 3, SC 284, 162], ὑψιλότερος τῷ βίῳ, ταπεινότερος τῷ φρονήματι «найвищий життям, найбільш смиренний думкою» [PG, 35, 1012], καρτερικωτάτη γυναικῶν καὶ ἀνδρικωτάτη «найбільш витривала і мужня серед жінок» [там же, 997];

2) використання прикметників із заперечною словотвірною структурою (з так званим *alpha privativum*). Річ у тому, що в ранньохристиянському дискурсі недосяжна та непізнана природа Бога описується за допомогою мовних засобів, що містять заперечну частку ἀ-/ἀν «не-», «без-». Уживання таких засобів для зображення душевних характеристик героя майже прирівнює його до Божества, створюючи враження величності святого, його відмінності від простих людей. Наприклад, в епідейктичних промовах Григорія Богослова Василь Великий постає як ἀπαθής «безпристрасний» [Or. 43, 56, SC 384, 244], ἄσαρκος [там же, 57, там же, 246] «безплотний», сестра автора Горгонія — як ἀσώματος [Or. 8, 13, SC 405, 272] «безтілесна», а батько Григорій старший — як ἀναίμων «безкровний» [PG, 35, 1032];

3) уживання порівнянь чеснот героя з невіддодними людині явищами природи, фізичними законами, красою природи. Наприклад, проповідь апостола Павла у хвалебних промовах Іоанна Златоуста порівнюється з дією сонця: «І як при сходженні сонячного променя темрява розсіюється, звірі біжать до своїх схованок, розбійники втікають, убивці переходять у печерах, пірати відступають, руйнівники могил ідуть геть, розпусники, грабіжники і підкопувачі стін, щоб не осоромитися зі сходом сонця, поспішають до найтемніших закутків, так і тоді, коли Павло, проповідуючи, всюди сіяв слово, хибні вчення поступалися місцем, істина йшла переможною ходою»

[Laud. Paul. 4, 18, SC 300, 222]. Св. Кіпріан у промові Григорія Богослова зображується таким, що справляється з усіма спокусами та відбиває напади ворогів, «як прибережна скеля натиск хвиль» [Or. 24, 14; SC 284, 72].

Ще однією маніпулятивною тактикою, яка реалізує стратегію на підвищення, є тактика зіставлення (σύγκρισις), яку широко застосовують як античні оратори, так і християнські проповідники [Аверинцев, 1996, 163; Миллер, 1991, 78–87; Wilson, 1993, 118]. За допомогою цієї тактики оратор створює в промові тло з позитивним та негативним полюсами, що дозволяє розмістити об'єкт уславлення в потрібному для мовця місці оцінної шкали. Зіставлення героя промови з біблійними персонажами відбувається з метою підкреслення виняткової досконалості героя [Konstan, 2000, 169], що засвідчує маніпулятивні інтенції адресанта промови. Іоанн Златоуст у циклі промов «На честь апостола Павла» завдяки зіставленню героя з біблійними праотцями від Авеля до Іоанна Предтечі, охоплюючи у такий спосіб увесь старозавітний простір, формує у слухача думку про те, що апостол Павло — неземна людина, адже він перевершив усіх своєю доброчесністю. Показовим у цьому відношенні є зіставлення чеснот апостола Павла з праведністю Ноя, який урятувався лише зі своєю сім'єю від потопу в ковчезі, натомість апостол Павло, «коли набагато жажливіший потоп охопив всесвіт, своїми посланнями не двох, не трьох і навіть не п'ятьох родичів, а весь всесвіт, який вже йшов під воду, врятував з бурхливого виру хвиль» [Laud. Paul. 1, 5, SC 300, 118–120; пор. Бут., 6:9; Бут., 7:1–8:22]. Слухач Іоанна Златоуста неодноразово чув історію про Ноя, його виняткові заслуги перед Богом, що й стало причиною його порятунку, однак проповідник, удаючись до маніпуляції, дещо навіть применшує велич Ноя порівняно з Павлом, що змушує слухача повірити в недосяжність доброчесності апостола. Решта доброчесних біблійних героїв так само створюють позитивний фон, на тлі якого доброчесність Павла видається слухачеві майже божественною.

Маніпулятивна стратегія на зниження в епідейктичних промовах широко представлена тактикою дискредитації героя-антагоніста. Одним із застосовуваних комунікативних ходів, за допомогою якого реалізується створення негативного образу супротивників автора чи антагоністів головного героя, є введення прецедентних текстів, зокрема Біблії та грецької античності, й знову ж таки тактика зіставлення (σύγκρισις). Герой-супротивник зусиллями автора зображується на тлі негативних образів, що стали символами гріха, або прецедентних ситуацій, які завдяки майстерності навіювання сприймаються в негативному світлі. Серед біблійних образів-символів, з якими зіставляються дискредитовані герої, найпоширенішими є такі: Содом і Гомора, єгипетський фараон, братовбивця Каїн, апостол-зрадник Іуда, римський прокуратор Іудеї Понтій Пілат, демони, фарисеї та ін. Біблійна (Святе Письмо) та антична прецедентність (античні міфи) стають яскравим підґрунтям для реалізації стратегії на зниження в епідейктичних промовах IV ст. н. е. і містять чималу кількість негативних з погляду християнської етики образів та ситуацій.

Як засвідчує аналіз текстів, одними з найулюбленіших об'єктів дискредитації у християнських промовах пізньоантичної доби є правителі та еретики. Наприклад, у промовах Григорія Богослова імператор Валент зображується ще менш привабливо, ніж демон, що блукає пустельними місцинами, але потім повертається в душу, взявши з собою сімох ще дужчих бісів [Or. 43, 44, SC 384, 218; пор. Лк., 11:24–26]; місцевий правитель, що чинить не-

праведний суд на Василем Великим, уподібнюється Понтію Пілату [там же, 56, SC 384, 244; пор. Мт., 27:11–26]; єретики завдяки маніпулятивним зусиллям автора опиняються серед беззаконників Содому та Гоморри [Ог. 43, 67, SC 384, 272; пор. Бут., 19:24–25]. Варто зауважити, що для реалізації стратегії на зниження християнські проповідники використовують тактику зіставлення разом з уведенням прецедентних текстів, що засвідчують наведені вище приклади.

До категорії дискредитованих правителів у християнському ораторському дискурсі IV ст. н. е. обов'язково потрапляє імператор Юліан, який зрікся християнства і видав закони, що обмежували права християн. Він був сучасником Григорія Богослова та Іоанна Златоуста, причому разом з першим вивчав філософію та риторику в Афінах, проте згодом вони стали ідеологічними супротивниками. Не дивно, що в багатьох промовах Григорій Богослов послідовно вдається до маніпулювання, щоб сформувати в аудиторії негативну думку про свого колишнього «одногруппника». Власне дискредитації імператора присвячені дві промови Григорія Богослова «Проти Юліана» («*Contra Julianum*»). В одній з них автор звинувачує Юліана у хворобливому замилюванні античними міфами і пророкує йому таку ж посмертну долю, яка спіткала героїв його улюблених міфів: «Звернись до своїх книг і жахливих міфів, якими захоплюються не лише поети, а й філософи, пригадай свої Піріфлегетони, Кокіти й Ахеронти, де караються за неправду Тантал, Тітій, Іксіон. Ваш імператор Юліан з того ж братства, він буде долучений до них і навіть перевершить їх — таке моє слово і такий вирок» [PG, 53, 713].

Застосовуючи комунікативний хід уведення прецедентних текстів, Іоанн Златоуст також дискредитує імператора Юліана, який постає уособленням зла в епідейктичній промові «На честь мученика Вавілі». Автор звертається до античної прецедентності, зокрема до історій про філософа Діогена із Синопа, висловлювань давньогрецьких філософів, аби окреслити коло захоплень імператора і тим самим його дискредитувати, висвітлюючи його ідеали в край негативному світлі. Проповідник вдається до тактики гіперболізації недоліків, звинувачень та насмішок, викривлення інформації при передачі ідей давньогрецьких філософів. Відомий діалог Діогена Синопського та Олександра Македонського (коли імператор запропонував філософу просити в нього всіляких благ, на що останній відповів проханням не затуляти йому сонце) подається у світлі нерозсудливості і відвертої недолугості філософа. Проповідник маніпулює свідомістю аудиторії, завершуючи цю розповідь комунікативним ходом у вигляді риторичного запитання: «Чи не було краще тоді, одягнувши дорослий одяг, бути діяльнішим і попросити в царя щось корисніше, ніж сидіти в лахміттях на сонці, ніби мале немовля, яке годувальниця, вимивши і натерши олією, садить з тією ж метою, з якою сидів на сонці філософ, а саме, щоб жебракувати, ніби жалюгідна стара баба» [Dis. Bab. 46, SC 362, 148–150]. У цій же промові продовжуються насмішки над Діогеном. Зокрема, християнський оратор глузує з його σωφροσύνη «цнотливості», «скромності», кажучи, що він утримувався від тілесних втіх з жінками, проте «привселюдно вдовольняв себе руками» [Dis. Bab. 48, SC 362, 152]. Платонівське вчення про любов, репрезентантом якого в його «Діалогах» Платона був Сократ, подається Іоанном Златоустом з викривленням, як любов до хлопчиків, яку античний філософ вважав «чимось священним та навіть мірою філософії» [Dis. Bab. 49, SC 362, 154]. Дискредитуючи улюбленців імператора Юліана, оратор навіює думку про його моральну зіпсо-

ваність, що мало сприяти перетворенню образу відважного правителя, відомого військовими звитягами та реформами, на негідника, який не відповідає навіть язичницьким етичним нормам.

Маніпулятивна стратегія на зниження в епідейктичному дискурсі реалізується також за допомогою тактики гіперболізації, яка, в свою чергу, втілюється за допомогою комунікативного ходу вживання оцінних прикметників з негативною семантикою, які використовуються для опису внутрішнього стану антигероїв. Зокрема, у промовх Григорія Богослова та Іоанна Златоуста зустрічаємо низку емотивно забарвлених оцінних мовних засобів, що сприяють створенню негативного образу антигероїв, напр.: *πονηρός* «злий», «лукавий» [Ог. 7, 22, SC 405, 238], *μοχθηρός* «негідний», «жалюгідний» [Ог. 6, SC 405, 192], *μιαρός* «мерзотний» [PG, 50, 575], *φιλοχρυσότατος* «той, хто любить золото понад усе» [Ог. 43, 30, SC 384, 92], *τοῦ ἐκεῖθεν πυρὸς ἄξιος* «гідний вічного вогню» [Ог. 7, 22, SC 405, 238], *ὑπουλος καὶ πανοῦργος καὶ σοφὸς εἰς τὸ κακοποῖσαι* «підступний, хитромудрий та вправний у лиходійстві» [PG, 50, 575]. Уживання прикметника *πονηρός* «злий», «лукавий» для характеристики супротивників засвідчує майстерність мовних маніпуляцій автора, адже цей прикметник у Євангелії є евфемістичним найменуванням диявола [Мт., 6:13; Лк., 11:4].

У межах маніпулятивної стратегії на зниження в християнському ораторському дискурсі поряд з тактикою гіперболізації застосовується тактика применшення, зокрема заслуг, душевних переваг, розумових здібностей антигероїв. Наприклад, антигерой промов Григорія Богослова може називатися *παχὺς τὴν διάνοιαν* «тугий на розум» [Ог. 7, 22, SC 405, 236] або *μὴ βαθὺς τὴν διάνοιαν* «такий, що має неглибокі розумові здібності» [Ог. 21, 24, SC 270, 160]. Аналіз текстів епідейктичних промов Григорія Богослова, зокрема «На честь філософа Герона», засвідчив використання комунікативного ходу перифрастичної номінації антигероїв. У досліджуваній промові перифрази, за допомогою яких проповідник формує у слухача негативне ставлення до антигероїв, мають біблійні витоки, що дає можливість маніпулювати читацьким або слухачьким досвідом. Алюзійний ряд дозволяє авторові ввести об'єкти дискредитації в мовно-концептуальний простір, притаманний інфернальним істотам. Отож, єретик Арій постає як *ὁ λεγεὼν τῶν πνευμάτων* «легіон нечистих духів» [Ог. 25, 8, SC 284, 174; пор. Мк., 5:9] чи як *ἡ ἀντιχριστὸς γλῶσσα* «антихристів язик» [там же; пор. 1 Ін., 2:18], інші єретики — як *δευτέρα δέ τις Αἰγύπτου πληγὴ* «друга єгипетська кара» [Ог. 25, 11, SC 284, 182; пор. Вих. 7:3–12:51], *οἱ τῶν λύκων ποιμένες* «пастухи вовків» [там же; пор. Мт., 7:15; Ін., 10:12].

Тактики гіперболізації та применшення, як бачимо, уживаються як для реалізації стратегії на підвищення, так і стратегії на зниження. За класифікацією О. В. Дмитрук, обидві тактики є складниками маніпулятивної стратегії викривлення інформації [Дмитрук, 2006, 4].

Поширеною маніпулятивною тактикою в епідейктичному дискурсі християнських ораторів є тактика спонування, яку О. Михальова відносить до маніпулятивної стратегії театральності [Михалева, 2004, 14]. У кожній промові лунає заклик до наслідування святих, боротьби з гріхом, управління в доброчесності, ідеальним втіленням якої є уславлюваний герой промови. Іоанн Златоуст у своїх промовах часто спонукає віруючих до *μιμεῖσθαι τὴν ἀρετὴν* «наслідувати доброчесність», а наприкінці майже кожної його промови реалізується комунікативний хід-заклик, утілений на мовному рівні

засобами кон'юнктиву (так званий *conjunctivus adhortativus* «кон'юнктив заклику»): ἀρετῆς ἐπιμελώμεθα «підключаймося про доброчесність» [PG, 50, 693], ζηλώσω μεν τῶν ἁγίων τὰς ἀρετάς «ревно наслідуймо чесноти святих» [PG, 50, 604], μιμώμεθα μάρτυρας «наслідуймо мучеників» [PG, 50, 672]. До першочергових комунікативних завдань майстра епідейктичної промови Василь Великий зараховує: ἀνδρῶν ἀρετὴν ἀνυμνῆσαι «оспівати доброчесність мужів» [PG, 50, 672], ἀναμνῆσαι τῆς ἀρετῆς τῶν ἀνδρῶν «нагадати присутнім про доброчесність мужів» [PG, 31, 509], що має на меті вплинути на волю та уявлення цільової аудиторії, акцентуючи життєву необхідність слідувати праведним шляхом.

Тактика спонукання в християнському епідейктичному дискурсі часто поєднується з тактикою повторення⁸, що дозволяє ораторові маніпулювати свідомістю аудиторії, актуалізуючи в пам'яті слухача потрібну для адресанта думку. Для цього проповідник може вдаватися до фігур повтору (анафора, епіфора), що приховує маніпулювання за ритмічною організацією тексту промови.

Висновки.

1. Політичний дискурс сучасного постіндустріального інформаційного суспільства можна характеризувати як такий, що спрямований на створення гіперреальності, яка симулює дійсність. Координати подібного дискурсу задаються владними інститутами соціуму, яким підпорядковані мас-медіа.

2. Політичний дискурс сьогодення невідривний від дискурсу ЗМІ і має розглядатися в широкому значенні «політичного наративу», включаючи і первинний дискурс політиків, і вторинний дискурс суспільного реагування на ті чи ті політичні події.

3. Антична риторика і лінгвопрагматика як дисципліни, зусилля яких в різні часи були спрямовані на вивчення методів і прийомів мовленнєвого впливу на цільову аудиторію, мають багато спільного: філософські ідейні витоки, багатовекторність предметного поля вивчення (вербальний і невербальний складники), об'єкт, методи дослідження тощо. Проте водночас вони суттєво відрізняються своїми кінцевими цілями та метамовою.

4. У християнському епідейктичному дискурсі пізньоантичної доби широко представлені різноманітні маніпулятивні стратегії, тактики і комунікативні ходи, мовне втілення яких у жанрі епідейктичної промови, без перебільшення, набуває структурогенної функції в межах такого виду комунікації. Головне завдання оратора — уславити доброчесність святих на тлі дискредитації грішників — реалізується завдяки застосуванню численного арсеналу маніпулятивних стратегій, тактик та комунікативних ходів.

5. На основі проведеного аналізу можна твердити, що релігійний дискурс певним чином зближується з політичним, оскільки обидва налаштовані на міфологізацію свідомості, що здійснюється за допомогою низки прийомів маніпулятивного впливу.

6. Перспективи цього дослідження можна вбачати в з'ясуванні питань про те, які дистинктивні ознаки мало маніпулювання свідомістю в часи ранньої античності (орієнтація на переконування словом, апеляція до *ratio*, естетичного почуття слухачів, які мали характер здебільшого експліцит-

⁸ У «Житті Катона Старшого» давньогрецький історик Плутарх зазначав, що римський сенатор і письменник Марк Порцій Катон Старший всі свої промови закінчував у сенаті фразою: «А втім, я думаю, що Карфаген має бути зруйнований».

ний) порівняно з нашою сучасністю (переважно прихований, імпліцитний вплив, апеляція до сфери «нижніх поверхів підсвідомості», дефрагментація дійсності).

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. *Аверинцев С. С.* Риторика и истоки европейской литературной традиции. — М. : Школа «Языки русской культуры», 1996. — 448 с.
2. *Аверкий [Таушев], ахип.* Руководство по гомилетике. — М. : Изд-во ПСТГУ, 2001. — 143 с.
3. *Архипова Є. О.* Використання маніпулятивної стратегії комунікації в інформаційному суспільстві. — povun.kpi.ua/2007-2-2/16_Arhipova.pdf.
4. *Барт Р.* Миф сегодня: Избранные работы. — М. : Прогресс, 1994. — С. 72–130.
5. *Бахтин М. М.* Эстетика словесного творчества. — М. : Искусство, 1986. — 445 с.
6. *Бенвенист Е.* Общая лингвистика. — М. : Прогресс, 1974. — 445 с.
7. *Бодрийяр Ж.* Символический обмен и смерть / Пер. и вступ. ст. С. Н. Зенкина. — М. : Добросвет, 2000. — 389 с.
8. *Бодрийяр Ж.* Симулякры і симуляція / Пер. з фр. В. Ховхун. — К. : «Основи», 2004. — 230 с.
9. *Враймуд И. В.* Графосемиотическая модель языкового знака // Вестн. МГОУ. Сер. «Лингвистика». — 2011. — Вып. № 1. — С. 7–13.
10. *Вольф М. Н.* Дедалы речей. Софистика в современных исследованиях // ΣΧΟΛΗ. — 2014. — Vol. 8.2. — С. 218–243.
11. *Даниленко О. С.* Понятие и особенности политического дискурса // Наук. зап. Ніжин. держ. ун-ту ім. М. Гоголя : Філолог. науки. — 2014. — Кн. 2. — С. 62–66. — irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe.
12. *Дейк Т. ван.* Язык. Познание. Коммуникация / Сост. В. В. Петрова; под ред. В. И. Герасимова; вступ. ст. Ю. Н. Караулова и В. В. Петрова. — М. : Прогресс, 1989. — 312 с.
13. *Дмитрук О. В.* Маніпулятивні стратегії в сучасній англomовній комунікації (на матеріалі текстів друкованих та інтернет-видань 2000–2005 років) : Автореф. дис. ... канд. філол. наук. — К., 2006. — 19 с.
14. *Докинз Р.* Эгоистичный ген. — М. : Мир, 1993. — 318 с.
15. *Карасик В. И.* О типах дискурса // Языковая личность: институциональный и персональный дискурс : Сб. науч. тр. — Волгоград : Перемена, 2000. — С. 10.
16. *Карасик В. И.* Языковой круг: личность, концепты, дискурс. — Волгоград : Перемена, 2002. — С. 278.
17. *Клемперер В.* ЛТІ. Язык Третьего рейха: Записная книжка филолога / Пер. с нем. А. Б. Григорьева. — М. : Прогресс-Традиция, 1998. — 381 с.
18. *Компанцева Л. Ф.* Интернет-лингвистика: когнитивно-прагматический и лингвокультурологический подходы. — Луганск : Знание, 2008. — 528 с.
19. *Ильин И. П.* Постструктурализм, деконструктивизм, постмодернизм. — М. : Интрада, 1996. — 256 с.
20. Цит. за: *Левшенко Ю. И.* Политический дискурс : Аналитический обзор теоретико-методологических подходов // Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение : Вопр. теории и практики. — Тамбов : Грамота, 2012. — № 7. — С. 105. — <http://cyberleninka.ru/article/n/politicheskiy-diskurs>.
21. *Маслова В. А.* Политический дискурс : Языковые игры или игры в слова? // Политическая лингвистика. — Екатеринбург, 2008. — Вып. 1(24). — С. 43–48.
22. *Миллер Т. А.* От поэзии к прозе (Риторическая проза Горгия и Исократа) // Античная поэтика : Риторическая теория и литературная практика. — М. : Наука, 1991. — С. 60–105.
23. *Михалева О. Л.* Политический дискурс как сфера реализации манипулятивного воздействия : Автореф. дисс. ... канд. фил. наук. — Кемерово, 2004. — 24 с.
24. *Перельгут Н. М., Сухощкая Е. Б.* О структуре понятия «политический дискурс» // Вестн. Нижневарт. гос. ун-та. — 2013. — Вып. № 2. — <http://cyberleninka.ru/article/n/o-strukture-ponyatiya-politicheskiy-diskursi>.
25. *Печенкина О. А.* Эра тотальной симуляции или искусственное воскрешение реальности // Ж. Бодрийяр. Симулякры и симуляция / Пер. О. А. Печенкиной. — Тула : Тульский полиграфист, 2013. — С. 3–15.
26. *Пирогова Ю. К.* Импліцитна інформація як средство комунікативно-

- го воздействия и манипулирования // Проблемы прикладной лингвистики. — М., 2001. — С. 209–227. — [http://www.ae-lib.org.ua/texts/pirogova information ru.htm](http://www.ae-lib.org.ua/texts/pirogova%20information%20ru.htm).
27. Раишкофф Д. Медиавирус. Как поп-культура тайно воздействует на ваше сознание / Пер. с англ. Д. Борисова. — М. : Ультра.Культура, 2003. — 368 с.
28. Русакова О. Ф. Современные теории дискурса. Опыт классификаций // Современные теории дискурса: мультидисциплинарный анализ. — Екатеринбург : Дискурс-Пи, 2006. — С. 10–28.
29. Самарская Е. А. Жан Бодрийар и его вселенная знаков // Общество потребления. Его мифы и структуры. — М. : Культурная революция, 2006. — С. 251–264.
30. Сиберт Ф. С., Шрамм У., Питерсон Т. Четыре теории прессы. — М. : Вагриус, 1998. — 224 с.
31. Телебачення спецоперацій // Н. Лігачова, С. Черненко та ін. — К. : Інтерньюз-Україна, 2003. — 230 с.
32. Шейгал Е. И. Семиотика политического дискурса. — М. : Гнозис, 2004. — 326 с.
33. Фреге Г. Смысл и денотат // Семиотика и информатика. Opera selecta : Сб. науч. статей. — М., 1997. — Вып. 35. — С. 352–379.
34. Abramova Ie. U. The English Compliment: Communicative Strategies and Tactics // Мова. — 2015. — N 24. — P. 43–48.
35. Abysova M. The Basic Components of Communicative Strategy // Вісн. Нац. авіац. ун-ту. Серія «Філософія. Культурологія» : Зб. наук. праць. — 2008. — № 1(7). — С. 116–120.
36. Archer D., Aijmer K., Wichmann A. Pragmatics : An Advanced Resource Book for Students Routledge. — London : Routledge, 2012. — 325 p.
37. Austin J. L. How to Do Things With Words. — Oxford : Oxford University Press, 1962. — 192 p.
38. Bar-Hillel Ye. Out of the Pragmatic Wastebasket // Linguistic Inquiry. — 1971. — Vol. 2(3). — P. 401–407.
39. Bé B. Ancient Pragmatics? // Rhetorical Arguments. Essays in Honour of Lucia Calboli Montefusco / Ed. von P. Chiron, M. S. Celentano, P. Mack. — Hildesheim : Georg Olms Verlag, 2015. — P. 261–271.
40. Burke M. Discourse Implicature, Quintilian and the Lucidity Principle : Rhetorical Phenomena in Pragmatics // Topics in Linguistics. — 2016. — Vol. 17(1). — P. 1–16.
41. Consigny S. The Styles of Gorgias // Rhetoric Society Quarterly. — 1992. — Vol. 22. — P. 43–53.
42. Dascal M., Gross A. G. The Marriage of Pragmatics and Rhetoric // Philosophy and Rhetoric. — 1999. — Vol. 32(2). — P. 107–130.
43. Van Dijk T. A. What is Political Discourse Analysis. — Amsterdam, 1998. — <http://www.discourse-in-society.org>.
44. Van Dijk T. A. Principles of Critical Discourse Analysis // Discourse and Society. — London, 1993. — Vol. 4(2).
45. Van Dijk T. A. Discourse and Manipulation // Discourse & Society. — 2006. — Vol. 17. — P. 359–383.
46. Fairclough N. Media Discourse. — London : Edward Arnold, 1995. — 289 p.
47. Fairclough N. Analysing Discourse : Textual Analysis for Social Research. — London : Routledge, 2003. — 270 p.
48. Fortenbaugh W. Aristotle on Emotion. A Contribution to Philosophical Psychology, Rhetoric, Poetics, Politics and Ethics. — London : Duckworth, 1975–2003. — 142 p.
49. Grice H. P. Logic and Conversation // Syntax and Semantics / Ed. P. Cole, J. Morgan. — New York : Academic Press, 1975. — Vol. 3. — P. 43–58.
50. Haugh M. Intention in Pragmatics // Intercultural Pragmatics / Ed. K. Istvan. — 2008. — Vol. 5. — P. 99–110. — <http://www.degruyter.com/view/j/iprg.2008.5.issue-2/ip.2008.006/ip.2008.006.xml>.
51. Heath M. Pseudo-Dionysius Art of Rhetoric 8–11: figured speech, declamation and criticism // American Journ. of Philol. — 2003. — Vol. 124. — P. 81–105.
52. Konstan D. How to Praise a Friend. St. Gregory of Nazianzus's Funeral Oration for St. Basil the Great // Greek Biography and Panegyric in Late Antiquity / Ed. T. Hagg, P. Rousseau and C. Hogel. — Berkeley ; Los Angeles ; London : University of California Press, 2000. — P. 160–179.
53. Larrazabal J. M., Korta K. Pragmatics and Rhetoric for Discourse Analysis: Some conceptual remarks // Manuscrito. — 2002. — Vol. 25(2). — P. 33–48.
54. Leech G. N. Principles of Pragmatics. — London : Longman, 1983. — 250 p.
55. Leiper K. Education, Literacy and its Cognitive Effects: Problem-solving and

- Decision-making in Homer and Archaic and Fifth century BC Athens. — Sydney : Australia Macquarie University, 2013. — 359 p.
56. *Levinson S. C.* Pragmatics. — Cambridge : Cambridge University Press, 1983. — 420 p.
57. *Lyons W.* Emotion. — Cambridge : Cambridge University Press, 1980. — 248 p.
58. *Maillat D., Oswald S.* Defining Manipulative Discourse: The Pragmatics of Cognitive Illusions // Intern. Review of Pragmatics. — 2009. — Vol. 1. — P. 348–370.
59. *Mayuuf H. H.* Rhetorical Pragmatics // Journ. of Advanced Social Research. — 2015. — Vol. 5. N 5. — P. 19–38.
60. *Morris C. W.* Foundations of theory of signs // Intern. Encyclopedia of Unified Science. — Chicago : University of Chicago press, 1938. — Vol. 1(2). — P. 1–59.
61. *Najeh L.* Pragmatics: a hybrid innovation // Intern. Journ. of Humanities and Cultural Studies. — 2015. — Vol. 1(4). — P. 365–375.
62. *Mitchell M. M.* The Archetypal Image: John Chrysostom's Portraits of Paul // Journ. of Religion. — 1995. — N 75. — P. 15–43.
63. *Nerlich B.* History of pragmatics // The Pragmatics Encyclopedia / Ed. L. Cummings. — London ; New York : Routledge, 2010. — P. 192–193.
64. *Perelman Ch., Olbrechts-Tyteca L.* The New Rhetoric: A Treatise on Argumentation. — London : Notre Dame; Indiana: Notre Dame Univ. Press, 1969. — 566 p.
65. *Piazza F.* Rhetoric and Pragmatics: Suggestions for a Fruitful Dialogue // Perspectives on Pragmatics and Philosophy / Eds. A. Capone, F. Lo Piparo, M. C. Springer. — Science & Business Media. — Springer, 2013. — P. 537–592.
66. *Potts Ch.* Pragmatics // Oxford Handbook of Computational Linguistics. — 2nd ed., 2014. — P. 1–27. — <https://web.stanford.edu/~cgpotts/papers/potts-pragmatics-oupcompling.pdf>.
67. *Saussure L. de* Manipulation and Cognitive Pragmatics: Preliminary Hypotheses // Manipulation and Ideologies in the Twentieth Century : Discourse, Language, Mind. / Ed. L. de Saussure and P. Schulz. — Amsterdam ; Philadelphia : John Benjamins Publishing, 2005. — P. 113–146.
68. *Sbisà M. et al.* Philosophical Perspectives for Pragmatics / Ed. by M. Sbisà, J.-O. Östman and J. Verschueren. — Amsterdam : John Benjamins Publishing Co, 2011. — 319 p.
69. *Searle J. R.* Speech Acts : An Essay in the Philosophy of Language. — Cambridge : Cambridge University Press, 1969. — 203 p.
70. *Searle J. R.* Intentionality : An Essay in the Philosophy of Mind. — Cambridge : Cambridge University Press, 1983. — 278 p.
71. *Schiappa E.* The Beginnings of Rhetorical Theory in Classical Greece. — New Haven ; London : Yale University Press, 1999. — 230 p.
72. *Torfin J.* Discourse Theory: Achievements, Arguments, and Challenges // Discourse Theory in European Politics. Identity, Policy and Governance. — London : Palgrave Macmillan, 2005. — 359 p.
73. *Wilson A.* Centaurs and Synkrisis in Gregory Nazianzen / Studia Patristica: Papers presented at the 11-th Intern. Conf. on Patristic Studies (Oxford, 1991) / Ed. E. A. Livingstone. — Leuven : Peeters Press, 1993. — Vol. 27. — P. 118–128.
74. *Wodak R.* Language, power and ideology. — London : Academic Press, 1989. — 289 p.
75. *Yul G.* Pragmatics. — Oxford University Press, 1996. — 137 p.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

Диалоги	—	Диалоги Платона. Горгий. — http://www.nsu.ru/classics/bibliotheca/plato01/gorgi.htm .
Alcid.	—	Alcidamas. The Works and Fragments / Ed. J. V. Muir. — London; Bristol : Classical Press (Duckworth), 2001. — P. 2–20.
Dis. Bab., SC 362	—	Jean Chrysostome. Discours sur Babylas. Homelie sur Babylas / Introduction, Texte Critique, Traduction et Notes par M. A. Schatkin, C. Blanc, B. Grillet et J.-N. Guinot. — Paris : Les Editions Du Serf, 1990. — 340 p.
Eud. Eth.	—	Aristotle. Eudemian Ethics / Ed. F. Susemihl. — Leipzig : Teubner, 1884. — http://www.perseus.tufts.edu/hopper/

		text;jsessionid=76B9156F63500994544D3116DE10ECF5?doc=Perseus%3atext%3a1999.01.0049.
Eth. Nic.	—	Aristotle. <i>Ethica Nicomachea</i> / Ed. J. Bywater. — Oxford : Clarendon Press, 1894. — http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text;jsessionid=76B9156F63500994544D3116DE10ECF5?doc=Perseus%3atext%3a1999.01.0053 .
Hel.	—	Gorgias. <i>Helenaie encomium</i> // H. Diels, W. Kranz, <i>Die Fragmente der Vorsokratiker</i> . — 6th ed. — Vol. 2. — Berlin : Weidmann, 1951–1952 http://www.classicpersuasion.org/pw/gorgias/helenuni.htm .
Herm. Peri meth.	—	Hermogenes. <i>On method of forceful speaking: Text and Translation</i> // <i>Invention and Method : Two Rhetorical Treatises from the Hermogenic Corpus (Writings from the Greco-Roman World)</i> / Ed. G. A. Kennedy. — SBL, 2005. — P. 201–268.
Isoc.	—	Isocrates. <i>Against the Sophists</i> . Isocrates with an English Translation in three volumes, by George Norlin, Ph. D., LL.D. — Cambridge : MA, Harvard University Press ; London : W. Heinemann Ltd., 1980. — http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3atext%3a1999.01.0143%3aspeech%3d13 .
Laud. Paul., SC 300	—	Jean Chrysostome. <i>Panegyriques de S. Paul / Introduction, Texte Critique, Traduction et Notes</i> par A. Piedagne. — Paris : Les Editions Du Serf, 1982. — 396 p.
Parm. 28 DK	—	Parmenides. <i>De natura</i> // Diels H., Kranz W. <i>Die Fragmente der Vorsokratiker</i> . — 6th ed. — Vol. 3. — Berlin : Weidmann, 1952. — P. 217–246.
PG	—	<i>Patrologiae Cursus Completus. Series Graecae</i> / Ed. J. P. Migne. — Paris ; Turnholt : Migne et Typographi Brepols, 1850–1887. — Vol. 31,35,50.
Poet.	—	Aristotle. <i>Ars Poetica</i> / Ed. R. Kassel. — Oxford : Clarendon Press, 1966. — http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text;jsessionid=76B9156F63500994544D3116DE10ECF5?doc=Perseus%3atext%3a1999.01.0055 .
Pol.	—	Aristotle. <i>Politica</i> / Ed. W. D. Ross. — Oxford, Clarendon Press, 1957. http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3atext%3a1999.01.0057 .
Rhet.	—	Aristotle. <i>Ars Rhetorica</i> / Ed. W. D. Ross. — Oxford : Clarendon Press, 1959. — http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text;jsessionid=76B9156F63500994544D3116DE10ECF5?doc=Perseus%3atext%3a1999.01.0059 .
Or. 4–5, SC 309	—	Gregoire de Nazianze. <i>Discours 4–5</i> / Gregoire de Nazianze; <i>Introduction, Texte Critique, Traduction et Notes</i> par J. Bernardi. — Paris : Les Editions Du Serf, 1983. — 416 p.
Or. 7–8, SC 405	—	Gregoire de Nazianze. <i>Discours 6–12</i> / <i>Introduction, Texte Critique, Traduction et Notes</i> par M.-A. Calvet-Sebasti. — Paris : Les Editions Du Serf, 1995. — 432 p.
Or. 21, SC 270	—	Gregoire de Nazianze. <i>Discours 20–23</i> / <i>Introduction, Texte Critique, Traduction et Notes</i> par J. Mossay et G. Lafontaine. — Paris : Les Editions Du Serf, 1980. — 325 p.

- Or. 24–25, SC 284— Gregoire de Nazianze. Discours 24–26 / Introduction, Texte Critique, Traduction et Notes par J. Mossay et G. Lafontaine. — Paris : Les Editions Du Serf, 1983. — 314 p.
- Or. 43, SC 384 — Gregoire de Nazianze. Discours 42–43 / Introduction, Texte Critique, Traduction et Notes par J. Bernardi. — Paris : Les Editions Du Serf, 1992. — 336 p.

I. O. HOLUBOVSKA, O. V. LEVKO, A. S. POLISHCHUK

INSTITUTIONAL MANIPULATIVE DISCOURSE: MODERNITY VS. ANTIQUITY

Within the article political institutional discourse as an instrument for influencing the masses and manipulating their consciousness, mood, behavior in the interests of a small group of people, the political elite of society, is being analyzed. The quality of hyperreality, which simulates reality within the framework of political discourse (inseparable from the discourse of the mass media), is determined by the interests of the power institutes of any society.

Ancient rhetoric and pragmatics are characterized as disciplines, which efforts in different periods of time were aimed at studying methods and techniques of speech influence on the target audience; their common and distinctive properties are being outlined.

Manipulative strategies, tactics and communicative moves aimed at glorifying the saints' virtues on the background of the sinners' discrediting are considered within the saints' genre of epideictic speech on the material of religious discourse of the late Antique period. The analysis proved the fact of religious and political discourses' rapprochement, since both of them are aimed at the mythologization of consciousness, which is carried out with the help of a number of techniques of manipulative impact.

Keywords: political discourse, religious discourse, manipulative influence, hyperreality, ancient rhetoric, pragmatics, communicative strategy, communicative tactics, communicative move.

КОГНІТИВНА МЕТАФОРА В НАУКОВОМУ ТЕКСТІ П. О. ЛАВРОВСЬКОГО

У статті розглядаються метафори порівняльно-історичного мовознавства на матеріалі праці П. О. Лавровського «Обзор замечательных особенностей наречия малорусского сравнительно с великорусским и другими славянскими наречиями» (1859). Вихідним є усталене в когнітивістиці положення про те, що метафорика тексту дає змогу актуалізувати концептуальні метафори у свідомості науковця. Простежено вербалізацію загальномовних і наукових метафоричних моделей, зокрема на позначення мови та пізнання, встановлено кількісні показники вживання їх різновидів і типів порівняно з тими, що зафіксовані в тексті М. О. Максимовича «Новые письма к М. П. Погодину. О старобытности малороссийского наречия» (1863).

Ключові слова: науковий текст/дискурс, історія української мови, когнітивна метафора, П. Лавровський.

Сучасна когнітивна наука послідовно зосереджується на проблематиці соціального й емоційного аспектів пізнання та їхнього мозкового субстрату, все більше набуваючи рис «когнітивно-афективно-соціальної нейронауки»¹.

Уже сформованими можна вважати тлумачення когнітивної метафори як механізму активації нейронних зв'язків (нейрофізіологічний рівень функціонування головного мозку), а концептуальної метафори — як проєкції між поняттєвими ділянками (рівень поняттєвого мислення)².

У когнітивному напрямі вивчення наукового тексту/дискурсу домінує теза, що метафоричні моделі, які в ньому існують, по-перше, формують ментальний простір для наукової діяльності й комунікації, і, по-друге, стають матеріалом для створення моделі об'єкта наукового пізнання. Учений моделює систему понять, необхідну для опису й представлення об'єкта, за допомогою системи термінів. Цей тип моделей отримав назву гносеологічних за функцією, яку він виконує. Як вважає Н. Мишанкіна, гносеологічна метафора створює ядро авторської моделі об'єкта, що вивчається³. Водночас, на її переконання, всі метафоричні моделі, маючи прагматичний, а інколи й сугестивний потенціал, визначають і те, як їх сприймає читач, надто якщо

¹ Фаликман М. В. Когнитивная наука: основоположения и перспективы // Логос. — 2014. — № 1. — С. 2.

² Кульчицкая Л. В. Понятия «когнитивная» и «концептуальная» метафора в отечественной лингвистике раннекогнитивного периода // Вестн. Бурят. гос. ун-та. Язык. Литература. Культура. — 2012. — № 11. — С. 89.

³ Мишанкина Н. А. Язык науки в зеркале когнитивной методологии // Język i metoda. — 2015. — N 2. — С. 155.

автор уживає аксіологічно зорієнтовані архетипні моделі⁴. Отже, метафорика тексту спрямовує до концептуальних метафор свідомості в цілому⁵.

Постулюючи зростання інтересу мовознавців до метафори в науковому тексті, відзначимо праці когнітивно-дискурсивного напрямку⁶. Так, М. О. Бурмистрова вивчає метафору в нейтральних і стилістично маркованих текстах, визначаючи співвідношення між прямими (в тому числі індивідуально-авторськими), транспонованими й синестезичними, лінгвістка наголошує на значному зростанні кількості індивідуальних метафор у стилістично маркованих текстах⁷.

На думку О. Ю. Фетисова, лінгвістичне вивчення метафори в науковому тексті пов'язане з необхідністю встановлення чіткої системи критеріїв визначення метафоричного висловлення, а відтак із розв'язанням глобальної проблеми — суб'єктивності лінгвістичного аналізу⁸.

Серед досягнень компаративного мовознавства варто відзначити дослідження А. В. Карташової, яка, порівнюючи когнітивні метафори в наукових текстах англійською та російською мовами, показує відмінності в структурній, онтологічній, орієнтаційній метафориці. Дослідниця констатує, що в англійськомовному матеріалі переважає онтологічна метафорика, зокрема домінує модель «матеріальний об'єкт — це персона (людина), яка проходить етапи життя». Натомість у російськомовних текстах перевага надається моделі «абстрактна сутність — це об'єкт тактильного сприйняття»⁹. Г. М. Дядюра зосереджується на проблемі функціонування метафор, які можуть залишитися на рівні образів або перетворитися на повноцінні терміни¹⁰.

Проблемам перекладу метафор у науково-технічному тексті присвячені праці О. Голикової та І. Ляшкової¹¹. Німецький економічний медіадискурс різноаспектно розглядає Г. Строганова¹².

Певний інтерес виявляють мовознавці і до наукових текстів з історії української мови. Зокрема, І. Сокур дослідила антропоморфні метафори П. Житецького, звернувши увагу на термінологізовані. Дослідниця підкреслила, що метафори, втілюючися переважно за допомогою дієслів та ад'єк-

⁴ Там же. — С. 153–155.

⁵ Элеонора Р. Лассан. Существует ли риторика научного дискурса? // *Stylistika*. — 2014. — N 23. — С. 239.

⁶ Див.: *Силантьев И. В.* Семантика метафоры в языке науки // *Критика и семиотика*. — 2012. — Вып. 17. — С. 200–201.

⁷ Бурмистрова М. А. Когнитивная метафора в научном тексте : Автореф. дис. ... канд. филол. наук. — М., 2005. — 26 с.

⁸ Фетисов А. Ю. Метафора в научном тексте: понимание текста и субъективность лингвистического анализа // *Вестн. Нижневарт. гос. ун-та. Филол. науки*. — 2014. — № 4. — С. 48.

⁹ Карташова А. В. Element metaphors as the means of scientific knowledge representation // *Мова і культура = Язык и культура*. — 2012. — Вып. 15. Т. 3. — С. 98–103.

¹⁰ Дядюра Г. М. Номинативные метафоры в научных текстах // *Management and Education. UNIVERSITY «Prof. Dr. Assen Zlatarov»*. — Burgas, 2013. — Vol. 9. — P. 31–35.

¹¹ Ляшкова І. І., Голикова О. М. Метафора як засіб втілення наукового знання в англійській мові та проблема еквівалентності перекладу на українську // *Вісн. нац. техн. ун-ту «Харківський політехнічний інститут»*. Серія «Актуальні проблеми розвитку українського суспільства». — Х., 2016. — № 13. — С. 67–70.

¹² Строганова Г. Індивідуально-авторські метафори в німецькому економічному медіадискурсі // *Young Scientist*. — August, 2017. — N 8. — С. 151–155.

тивів, відображають один з основних архаїчних стереотипів сприйняття — антропоцентризм¹³.

Вивчення когнітивної метафори в науковому тексті XIX ст. актуалізує методологічні, теоретичні константи тогочасного дискурсу, спрямовує до когнітивних процесів автора-науковця, опосередковано вказуючи на його пріоритети. Це дає змогу розглянути проблеми становлення методології порівняльно-історичного мовознавства середини XIX ст., встановити співвідношення між мовними й дискурсивними моделями, визначити пріоритетні для автора мовні форми¹⁴.

Для простеження найбільш прикметних рис розвитку когнітивної метафори в науковому тексті XIX ст. ми обрали «Обзор замечательных особенностей наречия малорусского сравнительного с великорусским и другими славянскими наречиями»¹⁵ П. О. Лавровського, на прикладі якого розглянемо специфіку метафоричних моделей (далі — ММ). Шляхом суцільної вибірки виокремлено 531 ММ. Тотожний за проблематикою, але трохи менший за обсягом текст М. О. Максимовича, — один з його відомих листів про самотність української мови «К истории малорусского языка (Филологические письма к М. П. Погодину)»¹⁶, — цікавив нас також у зв'язку з групуванням ММ та співвідношенням мовних, дискурсивних, індивідуальних моделей. Оскільки в ньому ми виокремили всього 205 ММ, доречно порівняти не абсолютні, а відносні кількісні показники, що дасть змогу коректно представити розподіл типів ММ в історико-мовному дискурсі середини XIX ст.

До методологічних слід віднести модель «пізнання=рух», яка відповідає уявленням про мисленнєві процеси як про рух, зміну. Очевидно, це загальномова модель. Зосередження уваги на певному значенні чи мовній формі у П. О. Лавровського передано дієсловом *остановиться*: «нельзя не остановиться», «я останавлиюсь на приведенных Шафариком», «заставляет остановиться на разбираемой особенности», «не останавливаясь на этих отличиях», «останавливает на себе внимание».

За допомогою таких моделей вербалізуються уявлення про мислення як процес руху, на що можуть вказувати дієслівні форми:

«дело шло удовлетворительно», «проведены паралельно 20 особенностей», «извлечены из Шафарика признаки Великорусского и Бел. языков», «по положению в науке», «полагаю», «я ограничусь несколькими», «я могу привести только два слова», «выходя из того положения, которое может быть выведено из только что приведенных примеров», «следует, думаю, заключить из множества примеров замены г», «явление обратное только-что приведенному», «не могу не сделать сближения вставки д перед л, в западных Слав. Наречиях», «в приведенных словах», «малороссиянин особенно

¹³ Сокур И. А. Метафора в научном тексте П. И. Житецкого «Очерк звуковой истории малорусского наречия» // Мова і культура = Язык и культура. — 2012. — Вип. 15. Т. 7. — С. 266–267.

¹⁴ Наєнко Г. М. Метафоричні моделі в науковому тексті Михайла Максимовича // Компаративні дослідження слов'янських мов і літератур : Пам'яті акад. Л. Булаховського. — К., 2016. — Вип. 29. — С. 85–92.

¹⁵ Лавровский П. А. Обзор замечательных особенностей наречия малорусского сравнительного с великорусским и другими славянскими наречиями // Журн. М-ва нар. просвещения. — СПб., 1859. — Ч. 102. Отд. 3. — С. 225–266.

¹⁶ Максимович М. О. К истории малорусского языка : Филолог. письма к М. П. Погодину // Киев явился градомъ великимъ... : Вибр. українознав. твори / Упоряд. та авт. іст.-біогр. нарису В. О. Замлинський. — К., 1994. — С. 345–387.

любит прибегать к звуку с», «здесь можно присоединить и удержанные черты от древности», «ограничиваясь приведением немногих особенностей», «пробегаю мысленно все приведенные выше черты Малорусского наречия», «должны обратиться с большим еще правом опять к гипотезе», «не считаю нужным много распространяться о причине», «противоречит выведенному много большему родству Млр. наречия с последним», «обращаюсь к третьему отделу».

Модель «пізнання=бачення» слід кваліфікувати як неусвідомлений акцент на першому етапі пізнання — спостереженні. До неї належать фрагменти висловлювань, що вербалізують семантику пізнання як процесу споглядання, бачення. На це вказує вже сама назва статті. ММ «пізнання=бачення» реалізовано в низці інших прикладів: *«обзор <...> особенностей», «составит полный обзор общих его особенностей», «я оканчиваю обзор особенностей», «обращаюсь к третьему отделу — к обзору особенностей».*

Форми дієслів із семантикою споглядання і похідні прислівники можуть формувати й загальномовні моделі:

*«опустить его из вида», «было обращено<...> внимание образованных ученых», «не отпуская из вида», «мы не должны терять из вида его значения», «мы обратим внимание», «нельзя опустить из вида и замечательной замены», «я имею в виду», «в виде общего замечания», «значение <...> видно ясно», «сколько видно из межевой Галицко-Русской записи», «едва ли не должно видеть влияние Польского языка», «в форме <...> нельзя не видеть причастия прошедшего», «очевиднейшим свидетельством крепости родственных, пожалуй-хоть и родовых, отношений народа», «сближение очевидно», «подобной прочности не видно в д», «смешение обоих звуков очевидно», «отсюда видно, что брошюра Головацкого не имела целию», «обозреть черты наречия южно-Русского», «ложный взгляд на свой язык Лучкая и Левицкого», «для полного взгляда на Малорусское», «я не вижу решительно основания», «мы далеки от того, чтобы видеть в этом и совершенно твердое ы», «в форме <...> нельзя не видеть причастия прошедшего», «на первый взгляд странность», «давало повод некоторым ученым, встретившим выражение ось в Летописи Лавр., видеть в нем противоречие мысли»; «встречаем <...> особые формы», «заметнее постепенное сглаживание некоторых черт его», «являлись некоторые замечания в трудах Максимовича», «непрочности воззрения <...> на самый предмет», «принимая во внимание указанные пособия», «считаю не лишним кратко указать на место для них в ряду других наречий Славянских», «с целью рассмотреть их происхождение», «мы не можем показать фактически отсутствие в древнейшем Малорус. наречии звука ѣ», «об одной из отличительных черт наречия Малорос.», «нельзя не заметить особенной любви Малороссиян», «следует заметить», «то же замечается и у Русин-ов Карпатских», «произвола в глазах языковедца», «этот закон легко обнаружится», «становится очевиднее», «замечу, в заключение, определение второго и третьего отличий нареч. Малорусского», «и здесь не отличить различное произношение ы с согласными гортанными», «кроме указанных свойств», «представляют немало отличия от последнего», «указывают на родство», «должно смотреть не на слова», «замечательной особенностью», «указывающей довольно наглядно отличною заменою», «должно смотреть и на замену ь — ы», «в числе отличительных черт <...> в звуках», «постараемся указать на черты», «представляет <...> замечательную особенность», «должно смотреть», «как на явление обратное», «это свойство <...> заметно и в звуке», «древнейшее свойство языка, встречаемое в первых памятниках его письменности», «на что указывает и народное Велико-русское **ндрав**», «свойство наречия Млр., это больше всего заметно», «что не редко встречается и в других языках родственных», «и не указать на преимущественно выдающиеся особенности в нем наречия Малорусского», «следует заметить», «очевиднейшим свидетельством», «бо-*

лее отличий замечается», «о чем имели мы случай заметить выше», «этимена очевидна», «в местоимениях замечательно употребление древнего **сь**», «местоимение встречается», «нельзя не подметить», «такое равенство встречаем», «встречаем и свойства общие», «эти свойства очень замечательны и важны, у тех-же Подгальян встречаем», «между предложениями нередко встречаются составные», «между союзами весьма замечательно по своему сложению слов», «о частице **ка**, попавшейся мне два раза», «замечательно удержание формы», «обращение принятое всеми западными и южными наречиями», «замечается и в некоторых говорах Влр.», «синтаксис не может представлять резких особенностей и для Млр. наречия», «при обозрении синтаксиса Малорусского», «легко замечаем», «замечая резкое единство», «хотя, по-видимому, это и противоречит», «между такими-то чертами замечательно», «какая появилась впоследствии», «могут указывать выражения», «нельзя не заметить особенной любви Малороссиян», «очевиднейшим свидетельством крепости родственных, пожалуй-хоть и родовых, отношений народа».

Водночас активне начало притаманне самим лінгвальним явищам, що виявляються, тому дослідники їх бачать, помічають:

«через поднятие **а** в **ѣ**, явилось **кіе**», «ничем не отличалось от Галицко-русского», «не отличающимися также богатством», «есть явление едва ли не обще-Славянское», «такое явление есть дело уже позднейшего развития», «явление в языке», «явление есть обще-Славянское и не может служить отличительною чертою Млр. наречия», «явление это отчасти известно и Польскому наречию», «с оттенком особой ласки и нежности», «где **ѣе** в м. **ое** явилось и в Влр. наречии», «глагол **плыть** представляет особенность», «особенностей, <...> или отличных от Ст.-Славянского и Великорусского».

Низка метафоричних моделей також має антропоморфний характер, утворюючи тип «щось=живий організм». До них належать висловлювання із семантикою «країна, народ=людина, живий організм»:

«весь запад Малороссии <...> почти не знает и в м. **о**, употребляя **ун**»; «народ оставил, хотя и безсознательно, воспоминание о прежней его жизни»; «стремление народа»; «любовь Малор. народа к уменьшительным именам».

До підгрупи «наука=живий організм» належать вислови:

«остаётся <...> одна грамматика Павловского», «вышла брошюра Головацкого», «розрава о язици южн.» <...> должна занять первое место», «составляет плод его знакомства», «сравнительная филология определила», «Вагилевич удержал в грамматике своей правописание **о** в м. **и**», «определение <...> не совсем справедливо», «замечание это <...> требует пополнения», «в некоторых местах сохраняется еще непосредственно смягчаемое **д**», «первая, как программа, говорит оглавлением уже о неполноте», «время, следовательно, и обстоятельства требуют подробного и точного собрания всех особенностей наречия Малорусского», «время <...> служит достаточным речительством».

До підгрупи ММ «природа=живий організм» належать такі висловлювання:

«в названиях тех рек, которые носят одинаковое имя с реками, их принимающими, и которые по тому самому рассматриваются, как меньшие, младшие», «с делением <...> согласовалось деление земли на добрую, среднюю

и худую», «главных источников в древности богатства народа Русского», «обычай был <...> в ходу у Великороссиян».

У межах цієї ж моделі виділяємо й велику підгрупу «мова=живий організм». Погляд на мову як біологічний організм, що розвивається під впливом клімату, харчування, умов життя, поширився у мовознавстві з працями Я. Грімма, Ф. Боппа, почасти В. фон Гумбольдта, а також Г. Курціуса та особливо А. Шлейхера¹⁷.

Уся сукупність фрагментів висловлювань із цим значенням може бути сегментована докладніше.

«Мова=рослина», має корені, форму, росте тощо:

«удерживается и коренной согласный звук б», «из разложения коренных звуков», «усиление коренного ь», «переход коренного звука в другой», «на удержание коренного звука (и)», «к коренному значению и», «коренное и могло остаться <...> в первобытном своем виде», «с коренным и», «корень слова бондарь родствен с Санскр. Банд», «в корнях слов <...> разложился или изменился», «свойство <...> удерживать <...> коренной звук», «коренное отзвучное т», «о прочности <...> в корнях слов», «и не сохранилось с тем же коренным значением <...> какое удерживается у Малороссиян», «коренное значение и здесь есть молодость», «остается с коренным значением», «корень ман <...> живет доселе», «коренные согласные гортанные», «из разложения коренных звуков», «нар. малор. включает в себе немало глаголов от корней, не участвующих», «коренной звук», «при сравнении языков отрасли Индо-Европейской».

Із цих фрагментів висловлювань випливає, що прикметник *коренной* уживався зі значенням «первісний, першопочатковий», а термін *корінь слова* має метафоричну природу.

Мова здатна розвиватися як живий організм, має гілки, як рослина:

«долготы гласного а, развившегося въ рус. яз., в силу его полногласия», «переход о в и находится в поре <...> развития и далеко не установившегося», «и первое обращает д в дж, хотя и не успевшее еще развиться в один сложный звук», «такое явление есть дело уже позднейшего развития», «уже позднейшего развития языка», «из этого у в.м. о, развившегося в доегласный звук уи», «развившем в себе <...> своеобразные черты», «происхождение звука, как развитие коренного и», «и не развилось из последнего, а уцелело от первобытных времен», «не успевши потерпеть никаких видоизменений», «не допустивши развития в ы, принятого всеми наречиями», «черты, развитые в этом наречии», «поражает <...> развитость, подвижность, особенная мягкость и нежность Млр. наречия <...> при образовании родовых имен личных, имен уменьшительных и ласкательных», «значением, какое развито в наречии Малор.», «окончание <...> вполне развиты в польском», «свойство <...> столь развитое в наречии Млр.», «не столь развито, как в Малорусском и Польском», «количество и степень развития свойств общих».

ММ «мова=людина» актуалізує такі її риси, як наявність характеру й вияв людських емоцій і відчуттів:

«о решительно не допускает перехода», «и в е находит подтверждение», «остаётся без изменения в ѣ — или возвращается», «наречие, чуждаясь подобного превращения ь в ѣ, изменило первое <...> в е», «место, зани-

¹⁷ Danylenko A. Oleksandr Popov (1855–80) and the Reconstruction of Indo-European Noun Inflection // Language and History. — 2016. — N 59. — P. 114–116.

маемое звуком **е** в словах, еще яснее говорит о несуществовании никакой связи с **ѣ**, и о происхождении **е** из **ѣ**», «**о** не терпит обращения в **и**, не допускают и ее слова, при разнообразном характере звука **о**», «намеки на это делают косвенные падежи», «при отсутствии знакомства с соплеменными наречиями, памятники не обнаруживают далеко той общности **ѣ** в м. коренного **и**», «гортанные <...> напоминают о древнем своем характере соединяться», «древний характер <...> исчез», «первое из этих двух слов еще может привести в сомнение», «любовью к этому смягчению Млр. наречие превзошло все остальные», «наречие не забыло сего свойства также», «окончание выражает происхождение», «для столь же любимого второго уменьшительного окончания», «любовь к этим окончаниям так велика у Малороссиян», «поражает <...> любовь Млр. наречия к соединению возвратного местоимения **ся** с глаголами средними», «числительные слились с управлением первого и требуют родит. единственного», «(звуки) находят оправдание в родстве с. Влр. наречием», «наречие <...> обнаруживает», «звуки одного органа допускают только замену обоюдную звучных и отзвучных», «замена сильнее всех остальных распространенная в наречии Млр.», «явление отчасти известно и Польскому наречию», «окончание **ка**, употребляясь наравне, с окончанием **іа**», «очень близко другое — **га**, выражающее или свойство вообще <...> или употребляемое наравне», «в словах <...> встречающихся», «отвергает предлоги в словах», «наречие <...> сохранило», «памятники не предлагают ни одного факта в языке своем», «предлагают множество примеров», «нар. допуская иногда **ть**», «смягчение <...> необходимо для Млр., хотя, по-видимому, это и противоречит».

До підгрупи ММ «розвиток мови=рух» зараховуємо фрагменти висловлювань із смисловими домінантами переходу, зміни, обміну, рідше — перетворення чи утримання. Отже, автор наголошує на динамічному характері мови, вихоплюючи окремі моменти з безперервного руху системи:

«есть переход **о** в **и**», «переходного **о**», «рядом с переходом **о** с удержанием в **и**», «**о** решительно не допускает перехода», «переход существует», «этот переход находится в тесной связи не столько с ударением, сколько <...> с утраченной уже долготою», «переход **о** в **и** находится в поре <...> развития и далеко не установившегося», «не развился ли переход **о** в **и** при посредстве того же **у**», «стремления в народе переходит от одного органа звуков в другой», «перехода **о** в **у**», «при переходе **о** в **и**», «объяснение перехода», «непосредственный переход **о** в **и**», «вследствие естественности перехода», «сходно с переходом **о** в **у**», «переход **г** в **к** совершился», «как единственный случай перехода **а** в **у** составляет слово **мочула**», «не допускающих перехода», «в **с** перешел и звук **в**», «такой переход принадлежит одним существ. ж. р. на **а**».

Сюди ж належать ММ з дієсловом *іти* та похідними від *ходити* — *переходити*:

«**о** совсем другого происхождения», «произношение <...> идет», «по происхождению своему», «самим происхождением **о** из первоначального **у**», «конечно, и произношение **дрыва** идет еще с начала XV века», «звучное **д** перешло в отзвук **т**», «близость к Сербскому идет и далее, на местные говоры», «причастия прошедшего, обратившегося в прилагательное», «оба слова происходят», «из того-же **к**, по равенству **ѣ** с **у**, произошло и **ку**», «окончание перешло», «могло произойти сходство», «и о происхождении **е** из **ѣ**», «**о** совсем другого происхождения», «дшедших до нас актов», «очень сходно с этой особенностью нар. Млр. и польское выражение».

Зміну в звуковій чи граматичній будові також передає лексема *мена* та спільнокореневі іменники й прикметники, проте більш навантаженим виявляється позначення сталості, незмінності мовних одиниць чи ознак:

«**о** остается неизменным», «**о**, измененное в **и** в первом, удерживается во втором», «**и** остается неизменяемым», «мена звучных и отзвучных», «так звук **г** заменяется посредством **к**», «к замене обоюдной звучных и отзвучных принадлежат», «гортанные заменяют шипящие или свистящие», «последние заменяют нередко гортанные звуки», «мена шипящих на свистящие с особенною силою *развита*», «взаимная мена <...> не распространена», «замена сильнее всех остальных распространенная в наречии Млр.», «здесь звучное **з** сменило перед **л**, нередко взаимная мена», «место и время так часто в языке заменяются одно другим», «где **ш** сменило **ж**», «смещение дательного с предложным».

Про тотожність понять переходу й зміни в текстах П. О. Лавровського свідчить повторення спільнокореневих лексем, що їх позначають: «Взаимная мена гортанных, шипящих и свистящих и многие другие делают Малор. наречие переходным от северного, Великорусского, к Южным славянским».

На позначення руху вживаються й інші дієслова та похідні від них:

«приставные **и** и **о**», «произношение гораздо более приближающееся к **ы**», «**г**, **к**, **х** соединяются», «ст.-сл. **ж** обратилось в **у**», «за которым следовал в древнюю пору **ъ**», «звук отделяясь представляет», «и первое обращает **д** в **дж**», «появление **д**», «перестановка звуков в Млр. наречии *развита* преимущественно», «в силу своей подвижности», «потому-же самому опускается и **и** в глаголе **сыкаты**», «полногласие распространено», «наречие сближается», «за которыми следовал в древности глухой звук».

Із протилежним значенням уживаються дієслова, що передають незмінність:

«отсюда **д**, удержанное в ст.-сл. корении <...> могло удержаться и развиться»; «коренные гортанные удерживаются»; «удерживается и коренной согласный звук **б**»; «и сохранилось в <...> этом несложном виде»; «наречия <...> удерживают»; «кроме числительного **три**, удерживающего по сию пору окончания **мя** для творит. падежа»; «прочно удержались от старины»; «существительные удерживают».

Інші форми руху, зміни положення в просторі П. О. Лавровський передає так:

«из разложения коренных звуков», «несколько существительных и прилагательных <...> обратившихся в наречные выражения», «через поднятие **а** в **ѣ**, явилось **кіе**», «опущено как лишнее», «это смягчение простерлось и далее», «никогда не допускалось до гортанных», «управление исчезло, слившись с управлением **два**», «обращение **е** в **ю**», «слитное будущее с вспомогательным глаголом», «обращение принятое всеми западными и южными наречиями», «сближение с говором Великорусским», «за которым должен следовать **ъ** или **ь**», «замена сильнее всех остальных распространная в наречии Млр.», «имена существительные, оканчивающиеся в Влр. нар., удваивают согласную и изменяют конечное», «с окончанием **ха** сливается другое», «**ѣ** превращался в **и**», «не **ы** сменилось, а **у** осталось», «звук **у** остается неизменным», «гласные носовые исчезли», «двогласность распространилась далеко не везде по наречиям».

Мова народжується, живе як певний організм, має «родичів»:

«древние глухие», «считать его позднейшим развитием из древнейшего **ѣ**», «явление достигнет полной зрелости и совершенно окрепнет», «могло родиться на востоке и в некоторых частях запада», «восточная часть великой России не только не чуждается этого звука», «родственных языков»,

«указывают на *родство*», «*родственник*, как Слав. **ужик**», «*глухие гласные звуки <...> изменились в чистые*», «*во время жизни еще первого в устах народа, или в пору его слабения и изгнания развившимся исключительно г*», «*родственный отзвук является*», «*чуждый звук ф*», «*живущие в устах народа*», «*в других языках родственных*», «*придающих особую личность наречию Малорусскому*», «*сродство звуков*», «*слова отличаются <...> особым родом <...> что принадлежит исключительно*», «*форма <...> живет донныне*», «*первое лицо получило окончание мо*», «*формы этимологические <...> стареют, забываются*», «*звуки <...> как родственные гортанный, свистящий и шипящий*», «*но строй мысли, а с нею и облечения ее в слово остаются теми же, допуская только большую напряженность*», «*как плод развития образованности, Млр. наречие имеет также свои особенности*», «*не имеет сродства с Польским le в слове*», «*в наречии же Млр. оно живет донныне*», «*отношения Млр. наречия к родственным*», «*наречие Малор. стоит в ближайшем родстве с Великорусским*», «*черты <...> одинаково живущие и в Сербском наречии*», «*двойственное число живет также в тех словах*», «*звательный падеж существительных живет*», «*противоречит выведенному много большему родству Млр. наречия с последним*», «*родством говора Малорусского с Русинским Карпатским и подтверждаемой общими чертами с Сербским наречием, которые легко могли развиться на соседних с Сербскими поселениями Карпатах*», «*Млр. наречие <...> стоит ближе к Польскому*», «*окончание совершенно позбыло, и не сохранилось*», «*голова Славянская устроена одинаково*», «*черты, сродных с Сербским наречием*».

П. О. Лавровський відзначає також соціальний характер мови на всіх її структурних рівнях, що втілено в таких метафорах:

«*господствует дю*», «*коренной звук является господствующим о*», «*остаётся господствующим у вместо о (=и)*», «*преобладание и*», «*представляется ему <...> исключительное господство*», «*памятники заключают разительное доказательство господства и*», «*при мысли об исконном господстве у южных Руссов одного г(=h)*», «*трудно объяснить подобную непоследовательность в замене, следом или воспоминанием господствовавшего некогда г служит и особое в некой местности южной России произношение его*», «*как на действительно господствующих*», «*в <...> названиях лиц, сделавшихся потом унижительными*», «*из первоначальной формы братр <...> господствующей в древности у всех Славян*», «*что принадлежит исключительно*», «*отвергает предлоги в словах*», «*Служат те же окончания, какие господствуют*», «*не исключительно принадлежащих говору Млр.*», «*господствует она и в народной словесности*», «*дают этому наречию право на такое же самостоятельное место, какое занимают и другие наречия Славянские*», «*господство выговора г (=h)*», «*свойства являются господствующими*», «*в такой же силе остаётся и наращение*», «*поражает отсутствие <...> и почти исключительное господство определенной в имении падеже*».

Низка метафор може входити до різних підгруп і одночасно належати до моделей «мова = людина», «пізнання = бачення»:

«чаще всех встречаются **й, в, г**», «*наречие Млр. представляет случаи и опущения впереди слова как гласного, так и слогласного звука*», «*глагол плыть представляет особенность*»,

або до моделей «розвиток мови = рух» і водночас «пізнання = бачення»:

«*переход губных встречается*», «*родовые личные имена <...> охватывают одними окончаниями*», «*решились сделать предположение об этом влиянии*», «*эта близость есть случайная, происшедшая вследствие*».

<...> влияния Польши на Малоруссию», «Млр. наречие не представляет особенностей».

Загалом антропоморфних моделей виявлено 193, тобто 36, 34%.

До ММ «мова=предмет» відносно метафори, що відбивають уявлення про мову як предмет, знаряддя. Це наближення до розуміння мови як інструмента, конкретної речі: «*наречие Малорусское <...> не служило предметом исключительным для обработки <...> как средство, пособие*».

З іншого боку, у праці П. Лавровського зафіксовано погляд на мову як систему, тобто сукупність пов'язаних між собою елементів: «*разбросанные <...> особенности говоров <...> Головацким сведены в одну систему*», «*в системе звуков, Млр.и Влр. представляют единство*», «*система в том и другом для обоих наречий совершенно одинакова*».

Хоч мова й має складний внутрішній устрій, над нею можливі різні механічні дії: «*вследствие <...> непрерывного трения в устах народа*», «*как будто откалываются с обоих концов и чрез несколько веков такой жизни своей являются такими малыми оскравышами некогда бывшего целого*».

Інші ММ актуалізують поняття про складну внутрішню будову мови:

«рядом с огромным количеством черт общих в последнем свойства общице и с другим наречием», «общее смешение **ы** и **и**», «наречие перенесло управление числительных», «приставка **и** перед согласными», «малороссиянин перенес даже смягчение через **л** и на звук **ж**», «**ы** смешалось в говоре Малороссиян», «исключительная принадлежность наречия Млр.», «который сохранил еще свою гласность», «имеет в Млр. наречии и особое значение при словах бранных», «окончание, попадающее в памятниках», «Млр. наречие пользуется теми же окончаниями», «наречие Малорусское хранит еще до сих пор некоторые свойства языка древнего Славянского, затерянные в Великорусском наречии», «местоимение <...> пошло <...> и сделалось как бы техническим выражением при словах», «слово <...> сохраняет **е**», «предложный падеж <...> имеет **му**», «дательный падеж иногда отбрасывает **у**», «третьи лица потеряли признак свой **ть**, что принадлежит, в различных говорах, всем без исключения наречиям», «второе лицо <...> потеряло гласное окончание», «глагол сохраняет <...> окончание», «попался мне без предлога родительный падеж», «этот переход находится в тесной связи не столько с ударением, сколько <...> с утраченной уже долгою», «придают к фамилии отцов тоже окончание **енко**», «подобным же образом составляются фамилии», «обычай принадлежал», «сюда же отнесем и **кушь**», «составляет образование уменьшительных на **ко**», «что касается до значения», «таким же способом укоротилось в Млр. **ка** из **каже**», «к ним принадлежат: смягчение гортанных», «также смешались оба падежа», «вследствие сохранения», «этих форм и определенные формы употребляются», «в глаголах <...> уцелело <...> смягчение», «будущее сложное составляется <...> который употребляется <...>», «повелительное образуется», «наряду <...> можно поставить», «словосочинение <...> удерживается несравненно крепче, передаваясь от одного поколения к другому», «вследствие подобной прочности его и независимости <...> оно хранится <...>», «хотя и принадлежит другим <...> наречиям», «свойств богатой и драгоценной Малорусской народной словесности, как со стороны ее содержания, так и внешней формы», «[наречию] придавалась такая форма», «кон касается звуков», «но собранным особенностям», «кавтору трудно было отыскать и мерило, по которому бы можно было неопустительно собрать отличительные свойства взятого им для исследования наречия», «заняться обработкою языка этой словесности», «можно разве отделить одну часть слов, выговор которых однообразен и опирается», «говорится о потере малоруссами широкого **ы** и о смешении его», «равный звуку и других наречий», «не взято ли оно из Польского», «как на остаток носового звука», «массы слов», «это **и** уже отвердело», «сделалось совер-

шенно чистым гласным», «вознаграждением потери звучной согласной», «в каждом отдельно взятом наречии Славянском», «опускаются и др. гласные», «эта прочность упомянутых звуков обнаруживается как в склонении и спряжении», «сохранение коренного звучного звука, обыкновенно обращаемого в языке Великороссиян в соответствующий ему отзвук», «сложное будущее составляется», «отдаленность в этом отношении Млр. наречия от Сербского появилась вследствие <...> влияния», «количество <...> никогда не может и не должно служить мерилом <...> коренного родства их», «мерилом <...> останется строй языка, звуков и системы его форм», «нельзя и думать о большей близости к Малорусскому наречию Польского», «есть примеры и остатка двойственного числа после два», «особенностей <...> или отличных от ст.-Славянского и Великорусского, или уцелевших от древнего времени и потерянных в последнем».

Порівняймо відносну кількість розглянутих ММ у текстах П. О. Лавровського «Обзор...» та М. Максимовича «Письмо II» (див. табл.).

Таблиця

Уживання ММ у текстах П. Лавровського та М. Максимовича

Метафорична модель	Відносна кількість ММ у П. О. Лавровського (%)	Відносна кількість ММ у М. О. Максимовича (%)
пізнання = рух	5, 46	9, 75
пізнання = бачення	20, 9	22, 43
країна, наука, природа=живий організм	4, 14	6, 28
мова = рослина	4, 5	2, 43
розвиток мови = рух	27, 12	7, 31
мова = член родини	7, 72	3, 9
мова = емоційна істота	6, 21	29, 75
мова = суспільна істота	5, 64	—
мова = предмет	14, 8	14, 63
мова = тканина	—	1, 95

Метафорика розглянутих текстів спрямовує нас до порівняльно-історичного дискурсу в цілому, де анімістичні моделі об'єкта становлять переважну більшість, низка з них термінологізувалася: *родство говорюв, глухой звук, древний звук, развитие языка, наречие переходное, перестановка звуков, переход* [звуків], *приставные* [звуки], *происхождение* [слов, звуків], *строй* языка.

Водночас тут зароджувалося розуміння мови як системи (ще до Ф. де Соссюра), узгоджуючися при цьому з панівним уявленням про мову як члена родини мов (ще до А. Мейє). Тут можна помітити й механістичну метафору, що, як відомо, запанувала в радянському мовознавстві ХХ ст.: «мова=засіб, інструмент».

Спільне розуміння пізнання як спостереження або руху ґрунтується на загальнономовних метафорах.

Отже, П. О. Лавровський, на відміну від М. О. Максимовича, зосереджувався на динамічній природі мови, про що свідчить численна кількість

уживаних ним моделей «розвиток мови=рух», «пізнання=рух». Натомість М. О. Максимович переважно наголошував на родинних стосунках української мови, пропонуючи метафору *языки-братья*. Ще важливішим для нього був емотивний складник буття мови, особливо *любов* до певних звуків і морфем, тоді як П. О. Лавровський вказував також і на її суспільну природу.

Н. М. NAYENKO

COGNITIVE METAPHOR IN P. O. LAVROVSKY'S SCIENTIFIC TEXT

The author analyzes the metaphors of comparative-historical linguistics based on the material of P. O. Lavrovsky's work *A Survey of the Outstanding Features of the Little Russian Language in comparison to Great Russian and Other Slavic Languages* (1859). The article is based on the well-known theoretical grounding in cognitive linguistics, according to which the system of textual metaphors makes it possible to explore the conceptual metaphors in the mentality of a certain scholar. The study of cognitive metaphors used in scientific texts of the 19th century shows methodological and theoretical concepts of the contemporaneous discourse, links to the cognitive process of a scholar, while stressing indirectly his priorities. The article examines problems in the formation of methods of the comparative-historical linguistics in the mid-19th century, outlines the interrelation between linguistic and discourse models, and determines linguistic patterns characteristic of certain authors.

Among the methodological models, one should name the model 'cognition = progress' which reflects an idea about the cognitive processes as change and progress. The model 'cognition = understanding' represents fragments of utterings which realize the semantics of cognition as a process of observation. The use of this model is to be viewed as an unconscious emphasis on the initial stage of cognition, that is, observation. This fact is reflected in the title of the aforementioned study, to wit, a 'survey of features'. At the same time, the pro-active component is typical of linguistic phenomena proper which become obvious, and this is why the students can see and observe them.

Some metaphorical models have an anthropomorphic character and have the model 'something = a living organism'. This is a statement with the meaning 'a country, people = a human being, a living organism'. Within the framework of this model the author finds a large subgroup with the meaning 'language = a living organism'. The concept of language as a biological organism, dependent on the climate, food, living conditions, became common in the linguistic theory as a result of the contributions made by J. Grimm, F. Bopp, partly W. von Humboldt, and also by G. Curtius and especially A. Schleicher.

The article looks into the verbalization of the model 'language = plant', 'language = a human being', which demonstrates such features typical of human beings as, for instance, 'the o does not allow in no way a change'; 'the change of i into ē meets support', 'the development of language = motion' (fragments of the statements with the sense dominants of transformation, change, exchange, rarely, of transformation or conservation, for instance, 'the intent of the people to move from one speech organ to another', 'the transition of o into i', 'the explanation of a transition'). P. O. Lavrovsky notices also the social character of language, for instance, 'dju prevails', 'the root sound o becomes prevalent'.

The author also compares the quantitative representation of metaphoric models to those recorded in M. O. Maksymovych's *New Letters to M. P. Pogodin. On the Ancient Character of the Little Russian Language* (1863).

The metaphoric features of the text analyzed in this article brings in a comparative-historical discourse where there are more anthropomorphic models of object than others; some of them become terms, e.g., 'the kinship of dialects', 'a voiceless sound', 'an ancient sound', 'the development of language', 'a transitional language', 'the permutation of sounds', 'a transition of sounds', 'prefixed sounds', 'the origins (of words, sounds)', 'the build of a language'.

One finds here also the inception of a new understanding of language as a system (before F. de Saussure) which was aligned to the conception of language as a language family member (before A. Meillet). One also comes across a mechanistic metaphor which became common in the Soviet 20th-century-linguistics, e. g. 'language = a means, tool'.

The understanding of cognition as observation or motion is based on general linguistic metaphors.

Unlike M. O. Maksymovych, P. O. Lavrovsky focused on the dynamic nature of language which is illustrated by a large number of models like 'the development of language = motion' or 'cognition = motion'. Meanwhile, M. O. Maksymovych emphasized on the kinship relations of the Ukrainian language, thus coming up with the metaphor 'languages = brother'. Even more important for him was the emotive element of language, in particular 'love' for certain sounds and morphemes. P. O. Lavrovsky also indicated the social character of language.

Keywords: scientific text / discourse, history of the Ukrainian language, cognitive metaphor, P. Lavrovsky.

СЕМАНТИКО-СЛОВОТВІРНІ ТЕНДЕНЦІЇ ВІДДІЄСЛІВНИХ ІМЕННИКІВ У ЛІТЕРАТУРНІЙ МОВІ КІНЦЯ ХІХ — ПОЧАТКУ ХХІ СТ.

У статті проаналізовано семантико-словотвірні тенденції віддієслівних іменників у мовній практиці і прескриптивних працях кінця ХІХ — початку ХХ ст. у контексті взаємодії різних функціональних різновидів літературної мови. Звернено увагу на динаміку семантичного перерозподілу в мові, зокрема розподібнення в процесі історичного розвитку словотвірних варіантів. На розширення чи звуження семантики слова впливають його стилістичні можливості, що є причиною розподілу в мові віддієслівних іменникових пар на пароніми, поняттєві синоніми і варіанти.

Ключові слова: літературна норма, мовна практика, семантичний перерозподіл, варіантність, синоніми, пароніми.

Семантико-словотвірні процеси, які виникають в одній зі сфер життя мови (функціональному різновиді), проникають в інші стилі, впливають на розвиток літературної мови загалом і на динаміку її норми зокрема. К. В. Ленець зазначає, що «літературна мова — це мова культури, будь-якої її сфери, будь-якого її вияву: науки, преси, радіо, театру, телебачення, кіно тощо»¹. Літературна мова живе доти, доки вона повноцінно розвивається в усіх функціональних різновидах. М. І. Навальна зазначає, що «взаємовплив і взаємопроникнення стилів вирізняє стилістичну систему української літературної мови на сучасному етапі»².

Динаміка розвитку мови позначається на оновленні, взаємовпливі книжних і розмовних мовних засобів, їх стилістичному функціонуванні. Г. М. Колесник зазначає, що «чіткої межі між книжним і розмовним немає, що є безперервна взаємодія і взаємопроникнення різних мовних шарів»³, і цей процес безперервний: деякі книжні, розмовні елементи в процесі історичного розвитку втрачають стилістичний відтінок, інші його зберігають. Завдяки зрозумілості й чіткому викладу інформації дієвим інструментом популяризації книжної лексики є публіцистичний стиль. Первинна номінативно-інформативна функція книжних слів у публіцистичних і художніх текстах часто нівелюється і вони сприймаються як нейтральні мовні засоби, обростають новою лексичною сполучуваністю, реалізуючи лексико-семантичний потенціал і збагачуючи словник літературної мови. С. Я. Єрмоленко зазначає, що «книжність, нейтральність, розмовність — ознаки, властиві всім типам

¹ Взаємодія усних і писемних стилів мови. — К., 1982. — С. 78.

² Навальна М. Динаміка лексику української періодики початку ХХІ ст. — К., 2011. — С. 11–12.

³ Взаємодія усних і писемних стилів мови. — С. 72.

текстів, стильові різновиди яких залежать від співвідношення відповідних мовних засобів»⁴. З погляду сучасної літературної норми деякі пари слів, утворених за схожими словотвірними моделями, можуть бути паронімами, синонімами, а на початку XX ст. або навіть у 60–80-ті роки XX ст. це були варіанти. Словотвірні варіанти, як правило, розподібноються, зрідка один з них зникає як надлишковий.

Семантико-словотвірні тенденції літературної мови простежуються на прикладі реалізації потенційних можливостей моделей віддієслівних іменників, які в сучасній українській літературній мові виконують одну спільну функцію — переведення дієслівних основ в іменникові. Їх афіксальне оформлення по суті визначає граматичний розряд та семантичне навантаження віддієслівних іменників.

Від дієслівних основ на **-а-** утворюються не лише безсуфіксні, а й суфіксальні іменники: *зріст* — *зростання*, *виріст* — *виростання*, *літопис* — *літописання*, *згин* — *згинання*, *клопіт* — *клопотання*, *оберіг* — *оберігання*, *блиск* — *блищання*, *наклад* — *накладання*, *виклик* — *викликання* тощо. Функціонування в мові таких спільнокоренових утворень часто ускладнює вибір мовцями правильного слова.

Безсуфіксні іменники — відносно давніші утворення. Вони мають традицію вживання в українській мові, відповідну фіксацію в словниках і внаслідок функціонування в різних стилях літературної мови отримують нові значення і відтінки, втрачають семантику процесуальності вихідного дієслова. На розширення чи звуження семантики слова впливають його стилістичні можливості. О. О. Тараненко зазначає, що «поряд з відмінностями стилістичного і структурно-словотвірного характеру між членами таких конкурентних пар існують також, що значно важливіше, відмінності семантичного плану»⁵. Це і є причиною розподілу в мові віддієслівних іменникових пар (безсуфіксне слово — слово з суфіксами **-анн/-янн-**) на пароніми (чітко диференційовані слова) (*клопіт* — *клопотання*, *наклад* — *накладання*), поняттєві синоніми (*зріст* — *зростання*, *виріст* — *виростання*, *літопис* — *літописання*) і варіанти (*блиск* — *блищання*, *вереск* — *верещання*).

Пароніми виникли внаслідок розширення стилістичних і лексичних віддієслівних іменників, а також їх чіткого розмежування у зв'язку з вимогами окремих функціональних стилів.

Слово *клопіт* Словник Грінченка фіксує зі значенням «турбота, клопіт; занепокоєння» (2, 252)⁶. СУМ тлумачить його як «неспокій, хвилювання, зумовлені чим-небудь; турбота, тривога» (4, 187)⁷. Ця лексема через наявність конотативного значення має традицію вживання в публіцистичному, художньому і сакральному стилях літературної мови:

«Першим нашим повинне *клопотом* бути скасування параграфів Статуту Академії, котрий було ухвалено урядом Директорії, згідно котрому всі твори та доклади повинні викладатися на українській мові, а для викладання на російській мові потрібен кожний раз окремий дозвіл» (Україна,

⁴ Єрмоленко С. Нариси з української словесності. — К., 1999. — С. 281.

⁵ Тараненко О. О. Актуалізовані моделі в системі словотворення сучасної української мови (кінець XX — початок XXI ст.). — К., 2015. — С. 131.

⁶ Словарь української мови : В 4 т. / Упоряд. Б. Грінченко. — К., 1907–1909 (далі — СБГ).

⁷ Словник української мови : В 11 т. — К., 1970–1980 (далі — СУМ).

02.10.1919), «Але чому люди їм вірять, чому не завдають собі клопоту подумати, чому знову й знову дають ошукати себе? Я назвала б це — адаптованим розумом» (Л. Костенко), «Як людина живе на світі, то без клопоту ніяк не буде, а так щось і знайдеться» (Народні оповідання).

Слово *клопотання* — це іменник книжного походження, який виник в офіційно-діловій сфері спілкування. Згодом ця лексема втрачає первісний зв'язок з дієсловом, набуває нейтральної семантики (СУМ тлумачить як «писана заява, прохання про що-небудь, яке подають до офіційної установи» (4, 189)). Активізуючись у мові періодичних видань ще в 20–30-ті роки ХХ ст., воно входить і в інші стилі мови, напр.:

«Ліквідація неповаги до самих себе — неначе передумова будь-яких *клопотань* до органів влади» (Вологодська газета, 03.09.1918), «Та чи ж може бути за правило, що безпорадність становища втишує людське чуття? Тоді б ми були свідками прекрасного настрою в засуджених на страту, яким *клопотання* відмовлено» (В. Підмогильний).

В офіційних документах *клопотанням* називають письмове звернення з проханням про визнання за особою відповідного статусу, прав чи свобод:

«У виході з громадянства України може бути відмовлено, якщо особа, яка порушила *клопотання* про вихід, має невиконані зобов'язання перед державою або майнові зобов'язання, з якими пов'язані істотні інтереси громадян чи державних організацій, кооперативних та громадських об'єднань» (Літературна Україна, 21.09.1998).

Процесуальність, яка, як правило, наявна в інших іменниках з суфіксом *-анн*, у слові *клопотання* поступається місцем результативності дії. Через мову преси в активний ужиток входять сталі словосполучення з офіційно-ділової сфери: *клопотання про помилування, клопотання про прийняття в громадянство, порушити клопотання, клопотання відхилено, клопотання задоволено*.

Лексикографічні джерела і мовна практика засвідчують зміни в значенні слова *наклад*. СБГ тлумачить його як «1) витрати; утримання; 2) податок; 3) висвердлене в шматку дерева <...> вмістище для тютюну» (2, 494). Вживання слова *наклад* як синоніма до слова *збиток* було характерним для художнього стилю української мови ХІХ ст. і публіцистичного стилю початку ХХ ст.:

«[Храпко] Уззявся за Перепадю се діло вести <...> А тільки мені шкода, що от ви, може, люди й небагаті, та в *накладі* застанетесь! От мені й хотілося б вам чим-небудь допомогти <...>» (Панас Мирний), «Англійські консерватори сьогодні в *накладі* і змушені придушувати профрух» (Вісти, 20.04.1917).

СУМ фіксує слово *наклад* зі значенням «те саме, що збиток» (5, 103), але з позначкою *розмовне*. Його вживання в значенні «видання, тираж» відбиває мовна практика кінця ХІХ — початку ХХ ст., напр.:

«Збільшення *накладу* українських книжок дозволило Канівському повітовому земству одчинити безплатні народні бібліотеки при земських школах у таких селах: Мало-Ржавецькому, Степанецькому, Григоровському, Трахтимирівському та ін.» (Маяк, 12.04.1912), «Основними питаннями, що його торкалися майже всі делегати, було збільшення *накладів* українських

книжок, газет і часописів» (Вісти, 06.04.1927), «Недавна американський уряд видав великим *накладом* нового закона, що не тільки старців, що без грошей їдуть з Європи, не пускати на беріг, а щоб були всі вони писменні, принаймні вміли читати по своєму рідному» (Маяк, 04.06.1912), «Українські видання виходять великим *накладом* і це наша нова перемога. Крім того, з огляду чуток, що Центральна Рада збирається сприяти їх поширенню, ухвалено було негайно передавати їх на села» (Вісник УНР, 21.12.1917).

У 40–80-ті роки ХХ ст. слово *наклад* витіснила лексема *тираж*. Під впливом позамовних чинників кінця ХХ — початку ХХІ ст. (відома орієнтація літературної норми на власне українські ресурси, перегляд спільних з російською мовою слів і їх значень) лексема *наклад* у значенні «видання, тираж» активізується знову і закріплюється в сучасному вживанні. Позначка *діалектне*, що є в СУМ, втрачає актуальність і слово стає загальноновживаним. Через мову преси лексема *наклад* проникає в усі стилі літературної мови: «— Все пишеш? — весело спитав Василь. Знайшовся один панок, який береться видати своїм *накладом* книжку» (В. Шевчук).

Утрачене первісне дієслівне значення в слова *наклад* — «покривати зверху чим-небудь, класти що-небудь зверху» зберігає лексема *накладання*. Суфіксальні віддієслівні іменники здебільшого мають книжний характер, що засвідчено в науково-популярних, офіційно-ділових текстах публіцистичного стилю:

«*Накладання* соціальних суперечностей на етнічну гетерогенність населення загрожувало цілісності таких [багатонаціональних] держав» (Літературна Україна, 23.08.1995), «Цілям очищення, а також стимуляції енергетичних центрів (чакр) служить і *накладання* хреста» (Черкаський край, 08.09.1997).

Синонімічні пари є найчисельнішими. Тут похідні іменники — і безсуфіксні, і суфіксальні — зберігають вихідне лексичне значення дієслова, проте перші внаслідок традиції вживання в різних стилях мови розширили лексичне значення, обросли новими відтінками, що вплинуло і на їх лексичну сполучуваність.

У словах *зріст* — *зростання* зберігається спільна сема дії за значенням «зростати», тобто «ставати більшим, вищим, довшим у процесі росту» (СУМ, 3, 709), напр.:

«У природі <...> існує кілька видів левітації: 1) суто природна (біологічна), властива всьому живому, що дає *зріст* і відносну свободу дії, <...> 3) посмертна — левітація душі: мертве тіло завжди важче за живе, тому що душа, як колева форма життя зменшує дію на тіло гравітаційних сил» (Культура і життя, 05.09.1998), «Там, де щось зникає, не варто волати про крах всього, оскільки поряд завжди існує основа, для якої розпад — це перегній і ґрунт майбутнього *зростання*» (Запорізька правда, 14.05.1994).

Але між ними теж помітна диференціація — у першому реченні слово вказує на результат, а в другому — на процесуальність.

Слово *зріст* закріпилося в мовній практиці і на позначення довжини тіла людини: «Дівчина була невелика на *зріст*, але рівна, як струна, гнучка, як тополя, гарна, як червона калина» (І. Нечуй-Левицький); в сучасному вживанні: «*Зросту* Василь середнього, тонкий у стані, в'юнкий, світлоокий, лобатий, світлочубий, — і чуб ледь кучерявиться, — верткий, непосидючий»

(Ю. Мушкетик). Порівняймо тлумачення у СБГ: «зріст — 1) зріст; 2) вік» (2, 184). Друге значення відходить на периферію мовного вжитку і кваліфікується як застаріле. Перше ж усталилося в словосполученнях *на весь зріст*, *у людський зріст*.

Слово *зростання* передає ще й дію за значенням «зростатися» — «з'єднуватися у процесі росту, утворюючи одне ціле» СУМ (3, 714). У мові публіцистичного стилю його вживання засвідчують тексти науково-популярного жанру, напр.: «У густому ялиновому лісі корені дерев зростаються приблизно у 30 дерев із 100. *Зростання* коренів дерев і зімкнутість їхніх крон підвищують вітростійкість рослин» (Хмельниччина, 23.03.1998).

Прозора семантика слова є визначальною для активного вжитку в офіційно-діловому, науковому і публіцистичному стилях, що сприяє закріпленню в мові усталених словосполучень: *зростання вартості*, *зростання виробництва*, *зростання цін*, *економічне зростання*, *інтелектуальне зростання*, *зростання чисельності населення*. У публіцистичному стилі можливе вживання слова з метафоричним значенням: «Відомо, проте, що так звані “*муки зростання*” — явище невідворотне» (Донеччина, 24.07.1999).

Вихідне значення дієслова зберігають іменники *виклик* — *викликання*, які диференціюються в сучасній мовній практиці через наявні семантичні відмінності. *Виклик* уживається на позначення прохання або вимоги з'явитися куди-небудь, пор.:

«Мама прислала *виклик* і візу. В червні полечу до Індії. Чи пощастить мені за два тижні бодай вдихнути аромату тайни, що сповиває чарівну Аріаварту?» (О. Бердник), «*Виклик* нам уже надіслали. Ми розглядаємо питання повернення колекції Дюрера, що створило б на Заході сприятливу для України думку міжнародної музейної громадськості і настроювало б нинішніх володільців по-іншому ставитися до незаконно переміщених українських цінностей» (Україна. Європа. Світ, 17.06.1997).

Усталеним у мові є словосполучення *з'являтися на виклик*, що активізувалося у зв'язку з розвитком офіційно-ділового стилю української мови в кінці ХХ ст. і поширенням у пресі, напр.:

«Часом, голову схопивши в руки, з боєм думаєш, що ж то за суспільство..., в якому далі доводиться жити, *з'являтися на виклик* до всіх, хто думає, що він влада? <...> в якому вчорашні радянські і інтернаціоналізатори української культури настільки розперезалися, що починають цинічну атаку проти тих, хто ту культуру намагався рятувати в жорстоких умовах тоталітарного суспільства» (Голос України, 17.12.1992).

Слово *виклик* традиційно вживається в значенні «заклик до змагання, до участі в чому-небудь» (СУМ, 1, 408), пор. у СБГ «крик, вигук» (1, 163), напр.:

«Навіть хлопці почали ухилятися від Тереньового товариства. Тільки зовсім одчайдушні голови не покидали його, в їхньому поведженні був *виклик*, злісна задиркуватість. Це були голодранці» (С. Васильченко), «Мають бути обговорені питання, пов'язані з поживавленням економічного співробітництва та пошуками шляхів боротьби зі злочинністю в регіоні, а також тенденціями світового розвитку і *викликами* безпеці та стабільності» (Вечірній Київ, 25.09.1999).

Поширеними в мові є вислови *говорити з викликом*, *кидати виклик*:

«Тепер, розгортаючи книжку, Марта ніби кидала *виклик* усій історії літератури й людського кохання» (В. Підмогильний), «Легалізація відносин центру та регіонів (тобто, по суті федералізм, хоч і необов'язково закріплений офіційно) *кидає виклик* нашому суверенітету, але цілком відповідає інтересам Президента, оскільки означає зникнення формальної основи комунікативного регіоналізму й підвищує ефективність управління» (Сільські вісті, 19.01.1995).

Викликання зберігає властиву більшості іменників з суфіксом **-анн/-яни-** семантику процесуальності дії і вживається переважно в науково-популярних текстах публіцистичного стилю, напр.: «Вчені почали застосовувати різні варіанти електричного струму для *викликання* сну і наркозу» (Культура і життя, 07.09.1997).

Різновидові форми вихідних дієслів визначають семантику слів *виріст* і *виросання*. *Виріст*, утворене від дієслів доконаного виду *вірости* і *віростити*, може позначати «результат дії, реальне збільшення чогось». У такому значенні це слово активно функціонувало в мові преси початку ХХ ст., напр.:

«Комуністи були страшенно обурені *виросом* добробуту селянства і палили села та пашню в копах» (Україна, 26.09.1919), «*Виріст* нашої національної свідомости відчутний: ми впроваджуємо рідну мову в школи, закладаємо основи української державности» (Вістник УНР, 09.01.1919).

Показовою для того історичного періоду була лексична сполучуваність слова *виріст*: *виріст добробуту*, *виріст науки*, *виріст свідомости*, *виріст патріотизму*. Слово *виріст* у такому значенні фіксують лексикографічні джерела кінця ХІХ — початку ХХ ст. СБГ, а також СУМ⁸. Має воно традицію вживання і в художньому стилі літературної мови, напр.: «О дзвоне крапель весняних, / О брость набрякла на деревах! / Хіба ж не треба рук моїх / Для *виросу* садів вишневих?» (М. Рильський). У другій половині ХХ ст., як засвідчує мовна практика, слово *виріст* у такому значенні вживається рідше, натомість активізується книжна лексема *виросання*, яка має семантику незакінченості процесу, поступового збільшення, зміцнення розвитку чогось:

«Микола Хвильовий далі розвиває цю тезу про історичну неминучість виборення українським народом своєї незалежності і застерігає від спроб “затримати цей природний процес” виявлення самостійного *виросання* нації в державну одиницю, інакше це внесе “елементи хаосу в світовий загальноісторичний процес”» (Наддніпрянська правда, 14.09.1990).

Традиційне вживання в українській мові фрази *на виріст* — тобто «більший, ніж треба; з розрахунком, що дитина виросте (про одяг, взуття)», пор. у СБГ «*виріст, на виріст*» (1, 182): «—Ну, як воно, сину? — обертається од печі мати. Ой, спасибі, мамочко <...> Як же ви без мірки? — А що там міряти в тобі: шкірку та дірку? Вузькі [галіфе] будуть — розтягнемо, широкі — підшиємо, довгі — *на виріст* будуть» (М. Стельмах).

Значення дієслова *вірости* наявне у вживанні слова *виріст* на позначення виступу на живому організмові в текстах науково-популярного жанру: «Уродженка Венесуели жаба-рогатка з родини свистунів. Дуже яскрава і гар-

⁸ Український лексикон кінця ХІХ — початку ХХІ ст. Словник-індекс : У 3 т. — К., 2017 (далі — УЛ).

но забарвлена, а над очима у неї загострені *вирости*, подібні до ріжок. Звідси і назва» (Чорноморець, 03.10.1999).

СУМ з позначкою *діалектне* подає значення слова *виріст* — «зріст»: «На *виріст*, і на силу й на личко у батька удавсь» (Марко Вовчок). Ця ремарка залишається доречною і сьогодні.

Серед синонімічних віддієслівних іменників є пари слів, у яких на першому плані залишається ознака результативності (безсуфіксні іменники) і *процесуальності* (іменники з суфіксом **-анн-/-яnn-**): *згин* — *згинання*, *літопис* — *літописання*, *оберіг* — *оберігання*, *живопис* — *живописання*. Усі вони зберігають основне значення вихідних слів. Перші набувають предметної характеристики: *згин* — «місце згинання» (не зафіксовано в СБГ), *літопис* — «хронологічний послідовний запис історичних подій, зроблений їх сучасником» (СУМ, 4, 531), у СБГ — «літопис» (2, 372), *оберіг* — «амулет, талісман» СУМ подає з позначкою *діалектне* (10, 432), але в останні десятиліття помітна тенденція до його загальновживаності; у СБГ — відсутнє, напр.:

«Та що людина може бути нормальна тільки теоретично, то й графіка її дійсного психологічного стану в системі координат виглядала б неймовірною кривою, якої *згинів* не змогла б узагальнити формула найвищої математики» (В. Підмогильний), «Окремий розділ, присвячений козакам, описи вірувань, звичаїв та обрядів українців містилися в Густинському *літописі*» (Карпатська Україна, 04.03.1993), «Окрайчик хліба клали в колиску новонародженому — як *оберіг* і приносили з поля дітям, як гостинець від зайчика» (Старожитності, 12.09.1997).

Ці слова рідко вживаються в переносному значенні (переважно у художньому стилі): *згин* — «загибель» (СУМ, 2, 89), *літопис* — «послідовний запис будь-яких подій, історія чого-небудь» (СУМ, 4, 531). Проте і в таких випадках вони залишаються іменниками на позначення результату дії:

«Коли прозираю майбутнє, / Я бачу — чигають на мене / дві небезпеки: / Скін тілесний і душі гріховний *згин*» (І. Драч), «Таким чином, мій рукопис мусить бути оздоблений не тільки заставками, кінцівками, заголовними літерами, не тільки великою кількістю ілюстрацій, а й фотографіями. Зробити все рукою любовно і досконально, як твір життя, *літопис*» (О. Довженко).

Утворення з суфіксом **-анн-/-яnn-**: *літописання*, *згинання*, *оберігання* виразно передають семантику незакінченості дії, напр.:

«Давньоруська мова була в добу Київської Русі знярядям не тільки художньої літератури, *літописання*, а й мовою законодавства та діловодства, офіційного і приватного листування. Отже, вона фактично була мовою державною» (Край, 05.05.1994), «Спортивний термін *хвиля* — це назва гімнастичного руху, що складається з одночасного *згинання* і *розгинання* в кількох суглобах усього тіла спортсмена або його окремих частин» (Донеччина, 09.04.1997).

Різностильове вживання слів *блиск* — *блищання* сприяє розрізненню їх у мовній практиці:

«Перш за все треба було знати, що в Росії головне імперське дзеркало стоїть точно, протирається для *блиску* регулярно, і механізми системи гостронаправлених антен чітко відрегульовані» (Л. Костенко), «Ступивши на місячну поверхню, американські астронавти були вражені її *блищанням*: безліч дрібних ямок різного діаметра, виповнені скловидною речовиною,

виблискували немов замерзлі калюжки» (Культура і життя, 17.09.1997) — про «яскраве сяяння, світіння як результат і як процес» (СУМ, 1, 132).

Обростання слова *блиск* переносними значеннями помітне у вживанні метафоричних конструкцій: «Я не з тих людей, що тішать себе ощадними книжками або заради сторонніх очей зовнішній *блиск* наводять, а самі нові дірки в пасках проколюють» (В. Дрозд). Тут *блиск* ужите в значенні «багатство, розкіш, пишнота» (СУМ, 1, 132).

Слова *щебет* — *щебетання*, *вереск* — *верещання*, *брязкіт* — *брякання* та ін. внаслідок виразних конотативних значень мають обмежену сферу вживання — переважно в художньому стилі. Комунікативна, інформативно-пізнавальна функції мови підпорядковуються в цих стилях естетичній функції. Тут зміст часто передує формі вираження думки. Стель не вимагає конкретного, однозначного розуміння поняття. Це й допускає можливість функціонування не лише синонімів, а й варіантів:

«Раптом звідти долинає хтивий дівочий *вереск*. Високий дідусь витягає суху шию, вуха його напорошені, як у зайця» (В. Стус), «Тільки що він [Омелько] вийшов і пан становий знову почав вичитувати мені список, як знову до нас донеслося чиєсь нестерпне *верещання*» (Панас Мирний).

В українській літературній мові функціонує також цілий ряд спільнокореневих пар іменників на позначення опредметненого процесу дії, які внаслідок взаємодії стилів увійшли до активного загальномовного словника. Це переважно похідні від префіксальних дієслів доконаного і недоконаного виду, напр.: *вияв* — *виявлення*, *розподіл* — *розподілення*, *відступ* — *відступлення*, *розкол* — *розколення*, *уява* — *уявлення*, *оздоба* — *оздоблення* та ін. Кожен з них має причину своєї появи, традицію вживання в різних стилях мови, а також відмінності у вживанні.

Творення віддієслівних іменників з нульовим суфіксом в українській мові є дуже давнім і надзвичайно продуктивним упродовж усього її історичного розвитку, їх фіксує СБГ як єдині можливі віддієслівні похідні такого типу: *вияв*, *відступ*, *поділ*, *оздоба*, *прослава*. Згодом вони втрачають первісне значення процесуальності, пор.:

«Сьогодні інтелігенція «завоювала» собі честь стояти на третьому місці після робочих і селян. Знаменний розподіл. Кажу собі — людино, пам'ятай — вища твоя мета — стати на третє місце, на місце найвище, найдостойніше, найпрогресивніше» (О. Довженко), «Прокуратура повинна діяти тільки від імені законодавчої влади, що <...> сприятиме урівноваженню балансу, *розподілу* влад на законодавчу, виконавчу та судову» (Голос України, 16.09.2003).

У мові періодичних видань активно функціонують вислови з офіційно-ділової сфери життя суспільства: *розподіл майна*, *розподіл землі*, *розподіл обов'язків*, *розподіл національного доходу*, *розподіл за розділами*, *розподіл за галузями економіки*. Тут на перший план виходить не процес, а результативність дії, її локативна ознака.

Розгортання, протяжність дії у часі та просторі є основою семантики іменників із суфіксом *-ення*, пор.: «*Розподілення* природних катаклізмів по певних географічних місцевостях нерівномірне і непередбачливе, це складний процес всіх епох і всього історичного життя народів» (Сільські вісті, 21.07.2005). Процесуальність наявна і в таких висловах: *розподілення сфер впливу*, *розпо-*

ділення навантаження, розподілення товарів, розподілення прибутку. Суфікс **-ення** є одним з найпродуктивніших засобів абстрактних іменників середнього роду. Утворився він шляхом перерозкладу пасивних дієприкметників минулого часу на **-н-**, **-т-**, що походять від дієслівних основ із суфіксом **-а-**, **-й-**, **-ва-**, **-ова-**. Унаслідок фонетичних процесів приголосні перед давнім простим суфіксом **-ѣс (-иє)** подовжилися⁹.

Дослідники стверджують, що іменники з суфіксами **-еньє**, **-ениє** уже функціонували в найдавніших пам'ятках як старослов'янських, так і давньоруських. Вони були характерні для абстрактних та збірних іменників¹⁰. Порівняно часто вони зустрічаються і в українських грамотах XIV–XV ст.

Художні й публіцистичні тексти кінця XIX — початку XX ст. засвідчують уживання віддієслівних іменників з суфіксом **-ення**, напр.:

«Отже, стоячи біля вікна, можна було мати все життя міста на очах та тішитися його різноманітним *виявленням*» (В. Підмогильний), «Наша політика є *виявленням* мирного настрою влади і народу, намагання впорядкувати взаємини угодами. Це залишається і на майбутнє» (Вісти ВЦВКР, 08.04.1927).

Слова *вияв* — *виявлення* часто вживаються в науково-публіцистичних текстах. Так, перше є складником словосполучень *вияв якості предмета*, *вияв мови*, *вияв мислення*, *вияв почуттів*, *вияв особистої свободи*, *вияв територіального субстракту*, *вияв уваги*. Тут ідеться насамперед про «форму вираження чогось, те, у що втілюються, виливаються певні явища і предмети» (СУМ, 1, 435).

Деяко інша семантика й інші акценти розкриваються у словосполученнях: *виявлення підготовленості розчину до хімічної реакції*, *виявлення органічних речовин у воді*, *виявлення властивостей і якостей предмета*. Тут на першому плані — значення процесуальності дії, її тривалості в часі, вона не передбачає результату, адже утворено іменник від дієслова недоконаного виду¹¹, пор.: *виявити* — *вияв* і *виявляти* — *виявлення*, напр.:

«Зміст відомостей, що становлять державну таємницю<...> Відомості <...> про підвищення перешкодозахищеності можливостей *виявлення* малорозмірних цілей на фоні рельєфу місцевості, моря, метеоутворень» (Тижневик Галичини, 23.10.1999), «У ній [у книзі “Безхребетна Іспанія”] “Ортега вперше виклав свою струнку і цілісну теорію аристократизму як культурної норми, зразки поведінки в усіх життєвих *виявах*, які більшість повинна наслідувати”» (Україна молода, 23.10.2007).

Значення тривалості дії, процесуальності є визначальним у словах *відступлення*, *розколення*, *оздоблення*.

Упродовж історичного розвитку мови безсуфіксні іменники жіночого роду й іменник із суфіксом **-ення** диференціювалися: *ухвала* — *ухвалення*, *уява* — *уявлення*. *Ухвала* — це «рішення з'їзду, конференції, зборів, наради і та ін., прийняте внаслідок обговорення яких-небудь питань; резолюція; розпорядження органів державної влади» (СУМ, 10, 526). Публіцистичний стиль

⁹ Бевзенко С. П. Історична морфологія української мови. — Ужгород, 1960. — С. 129.

¹⁰ Вайан А. Руководство по старославянскому языку. — М., 1952. — С. 102–103.

¹¹ Безпояско О. К., Городенська К. Г. Морфеміка української мови. — К., 1987. — С. 81.

популяризує словосполучення з офіційно-ділової сфери: *ухвала конференції, ухвала Ради Європи, ухвала зборів, ухвала сесії Верховної Ради України, соборна ухвала, судова ухвала* тощо, функціонують вони і в художньому стилі, напр.:

«В *ухвалі* засідання зазначено, що причиною стали форс-мажорні обставини щодо митного врегулювання. Чомусь, хоч як це дивно, вони дозрівали впродовж кількох місяців, а вибухнули, ну геть випадково, напередодні виборів» (Хмельниччина, 14.03.2006), «У Празі 25 березня 1923 року відбулася демонстрація українців-емігрантів проти *ухвали* Ради амбасадорів у Парижі про прилучення Галичини до Польщі» (Р. Іваничук).

Рідше вживається слово *ухвалення*. Воно має і вужчу сферу поширення — здебільшого публіцистичний і художній стилі, адже основне його значення — процес прийняття рішення, його тривалість упродовж певного періоду. Це слово вимагає певного тлумачення, розкриття змісту: *ухвалення пропозицій присутніх, ухвалення вимог щодо техніки безпеки, ухвалення законів*, напр.: «Найістотнішим у цьому процесі [перегляді традиційних поглядів на стосунки між англо- та франкомовною общинами] було *ухвалення* ряду законів, спрямованих на поліпшення становища франкофонів у Квебеку» (Черкаський край, 27.05.2006).

Слово *уява* СУМ тлумачить як результат «здатності образно створювати або відтворювати кого- або що-небудь у думках, свідомості» (СУМ, 10, 545). Це абстрактне поняття вживається здебільшого з прикметниковими означеннями: *дитяча уява, поетична уява, людська уява*. Часто воно виступає елементом іменних, прикметникових, дієслівних словосполучень: *людина з уявою, багатий на уяву, полинути в уяву*, які активно функціонують у публіцистичному й художньому стилях літературної мови:

«У мові цієї чудової буковинки з поетичною *уявою* з самого початку тріумфує життява правда, правда факту, правда побутової картинки, правда деталей» (Літературна Україна, 23.08.2007), «Йому, людині з *уявою* і темпераментом, аж надто відомі були ці гарячки душі, що могли б його зовсім розхитати, якби він не вмів чинити їм постійного опору, протиставляючи їм волю й звичку панувати над собою, здавна вироблену» (В. Підмогильний).

Слово *уявлення* як абстрактний іменник закріпилося в мові зі значенням «розуміння або знання чого-небудь, яке ґрунтується на досвіді» (СУМ, 10, 545). Публіцистичний стиль засвідчує таку його лексичну сполучуваність: *скласти уявлення, уявлення про будову Землі, уявлення про досягнення біології, уявлення про науку*, напр.:

«В основі сучасних промислових методів виробництва монокристалічних волокон лежать *уявлення* про органічний зв'язок кристалів з реакційним середовищем» (Культура і життя, 23.09.1996), «Склалося в суспільстві *уявлення*, що живе він не як зрадник і ворог..., а як визначний політичний діяч, державотворець, дипломат» (Літературна Україна, 20.09.2007).

Диференціювались у мові слова *різьба* — *різьблення*. СБГ *різьбу* тлумачить як «різьба, різноманітна робота» (СБГ, 4, 23). Фіксують його і фольклорні джерела, напр.: «Яворівського різьбяр Юру Шкрібляка знали не лише на Гуцульщині, а й у Відні, Варшаві, Будапешті. Пани приїжджали до нього і за півдарма купували його *різьбу*. Були хитрі вони, то й Юра Шкрібляк став хи-

трим» (Народне оповідання). Активно воно функціонує і в текстах періодичних видань: «Верхню частину ярма гуцули часто оздоблювали *різьбою*» (Культура і життя, 12.05.2008). Слово *різьба* називає «мистецтво вирізування малюнка, візерунка на якому-небудь твердому матеріалі» (СУМ, 8, 572). Прояви цього мистецтва позначають словом *різьблення*, напр.: «Косили б квіти правнуки дбайливі, покоївся б у склепі його прах. Увесь в *різьбленні* з дикої оливи оксамитовий стояв би саркофаг» (Л. Костенко). Часто ці слова переплітаються у значенні і функціонують як варіанти, адже відмінності між ними не настільки чіткі, пор.:

«Об'ємне *різьблення* — це фігурка людини, тварини, птаха, тобто виріб, який можна оглянути з усіх боків» (Вінничина, 25.03.1999) і «*Різьба* — <...> спосіб обробки дерева, каменю, кістки чи теракоти способом вирізання» (Сільські вісті, 09.06.1997).

Творення в мові за одним зразком кількох семантичних груп іменників (абстрактних і процесуальних) є причиною появи слова *оформленість*, яке далі частіше вживається як варіант до *оформлення*, напр.:

«<...> зразковий магазин, — це не тільки його *оформленість* чи наявність широкого асортименту товарів, а й висока культура обслуговування» (Черкаський край, 23.07.1996), «Кожен документ вимагає належної *оформленості* і юридичної правильності» (Волинь, 17.04.1999) і пор.: «Зв'язок елементів *оформлення* книжки з її характером і змістом обов'язковий» (Подолія, 12.06.2001), «*Оформлення* документів з питань громадянства України проводиться органами внутрішніх справ при особистому зверненні заявника за місцем його постійного проживання, а щодо осіб, які постійно проживають за кордоном — відповідними дипломатичними представництвами або консульськими установами України» (Тижневик Галичини, 15.05.2003).

Обидва слова вживаються в значенні «надання чому-небудь певного вигляду, форми, викінченості, довершеності» (СУМ, 5, 579). Проте поява слова *оформленість* не належить сучасності. Воно функціонувало в мові періодичних виданнях 60–80 років ХХ ст., а сьогодні лише розширює його стилістичні можливості. Мовна практика початку ХХ ст. засвідчує, що слово *оформленість* має вже усталену лексичну сполучуваність з абстрактними поняттями або термінами: *оформленість слова, оформленість думки, оформленість виразу, оформленість висловлювання* тощо, напр.: «*Оформленість* висловлювання допомагає розкрити його зміст, і зрозуміти, що ентузіасти-фермери виявилися неспроможними не тільки нагодувати державу, а й самих себе утримувати» (Культура і життя, 16.09.1999). Компонентом словосполучень з іменниками-назвами конкретних предметів, як правило, є слово *оформлення*. Таку лексичну сполучуваність засвідчує і художній стиль, напр.: «Закінчивши *оформлення* особистої справи, Гнат тяжко замислився і просидів так аж до обіду. Потім викликав Кузьму, дав йому п'ятірку і наказав принести з кооперації четвертушку горілки, два оселедці і пачку махорки» (Григорій Тютюнник).

Через публіцистичний стиль увійшли до активного вжитку вислови з офіційно-ділової сфери мови: *оформлення документів, оформлення паспорта, оформлення візитки*, в яких наголошується на обробленні предмета відповідно до певних вимог. У часто вживаних словосполученнях *оформлення ялинки, оформлення міста, оформлення книги, оформлення території, оформлення одягу, оформлення залу* розкривається семантика «зовнішнього оздоблення предмета». Слово *оформлення* в мові періодичних видань має також широко

сполучуваність із прикметниками: *законодавче оформлення, суспільне оформлення, класичне оформлення, художнє оформлення, музичне оформлення, архітектурне оформлення, монументально-скульптурне оформлення, зовнішнє оформлення*, що зовсім не характерно для функціональної сфери лексеми *оформленість*.

В українській мові функціонують віддієслівні іменники книжного походження з суфіксами **-анн-/-янн-** (походить від дієслівного **-а-/-ниє, -нєє**) та **-єнн-/-єнн-** (з колишнього **-єниє, -єнєє**). Утворені від одного кореня з додаванням фонетично змінених афіксів, похідні часто не розрізняються в мовній практиці сьогодення, зокрема в публіцистичному стилі, пор.: *витрачання — витрачення, укладання — укладення, прилучання — прилучення, вивчання — вивчення, звертання — звернення*. Ці суфікси утворилися шляхом переходу пасивних дієприкметників минулого часу на **-н-, -т-**, утворених у свою чергу від дієслівних основ із суфіксами **-а-, -ї-, -ва, -ова-**; причому внаслідок фонетичних процесів приголосні перед давнім простим суфіксом **-єн(-ин)** подовжилися ¹².

Утворення з суфіксами **-аньн, -анин, -єньн, -єнин, -їньн, -їнин** нерідко виступали вже у найдавніших пам'ятках як старослов'янських ¹³, так і давньоруських: вони були характерні для абстрактних іменників та іменників зі збірним значенням. Часто зустрічаються такі моделі в українських грамотах XIV–XV ст. ¹⁴

У процесі історичного розвитку варіант з суфіксом **-нєє, -ниє**, перед яким відбувається чергування приголосного основи, унаслідок семантичної еволюції набирає конкретного значення наслідку дії. Утворення з суфіксом **-ання** — похідні від дієслів недоконаного виду зберігають значення певної процесуальності, тривалості дії. Екстралінгвальні чинники не завжди сприяли їх входженню в літературну мову. Гальмували цей процес нестабільність і нерівномірність розвитку деяких стилів (офіційно-ділового, наукового), з яких такі слова входили в активний ужиток.

Деякі іменники обмежувалися сферою вживання в художньому і конфесійному стилях, які в кінці XIX — на початку XX ст. тісно взаємодіяли, наприклад Г. Квітка-Основ'яненко чітко диференціює такі варіанти, як *прощання — прощення*. Іменник *прощання* позначає «процес розставання з кимсь або з чимсь» (СУМ, 8, 353):

«На *прощанні* випрохала Маруся у Василя сватаний платок» (Г. Квітка-Основ'яненко), пор. у І. Котляревського: «Сей галас і репетовання / Троян всіх в смуток привело; / Плаксивее з синком *прощанне* / У всіх з очей слізки тягло».

Слово *прощення* Г. Квітка-Основ'яненко вживає на позначення «певної поблажливості до кого-небудь, помилування» (СУМ, 8, 355), напр.: «Шельменко [виборному]: “Да собранную во множестві свинину і птицю уложи у особенні сани, та нехай чухрают за нами — у город, щоб було з чим явитися на *прощення* до пана справника старого — та й на поздоровлення його благородия — кого пособерут”». Значення «просити пробачення» Г. Квіт-

¹² Бевзенко С. П. Зазнач. праця. — С. 129.

¹³ Вайан А. Зазнач. праця. — С. 230.

¹⁴ Гумецька Л. Нарис словотворчої системи української актової мови. — К., 1958. — С. 102–103.

ка-Основ'яненко передає у словосполученні *прощення просимо*: «*Прощення просимо*, ваше високоблагородіє! Шпак. Прощай, мой любезный! Когда что новое узнаешь, приходи!»! Так само диференціюються ці іменники і в СБГ, пор.: *процання* — «прощання, розлука»; *прощення* — «прошення» (3, 492). Їх загальноживаність сприяла чіткому розрізненню в мові:

«Жаль тільки, що не послало життя моїй убогій матері щастя забуття лихого і щастя *прощення*» (О. Довженко), «Дорогий брате! Не знаю, чи маю право просити в тебе і в Катрусі *прощення* за свою довголітню мовчанку. Не обзивався, щоб не сполошити вашого життя» (Р. Іваничук), пор.: «За свято засинання й просинання, / За довші крила нашим літакам / І за *процання*! Вип'ю за *процання* — / Прощання ще не зраджувало нам» (М. Вінграновський).

Чітке розрізнення їх лексичних значень засвідчує і публіцистичний стиль, напр.:

«Ніколи не буде *прощення* радянському режиму за таємне знищення людей сталінською машиною репресій, зокрема й письменників у Биківні під Києвом» (Літературна Україна, 07.04.1998), «*Прощання* з минулим для людини зі сформованою у радянський час свідомістю дається важко. Суспільні процеси можуть цей процес пришвидшити, але викоринити стереотипи вкрай важко» (Черкаський край, 23.08.1999).

Слова *розлучення* і *розлучання* по-іншому входили в мовну практику, оскільки було ще й слово *розлука*. Його нескладна форма сприяла закріпленню в мові чіткого значення «перебування далеко від когось близького, дорогого» (СУМ, 8, 353), пор.:

«Більш усього пам'ятуй, що ти ховаєш сьогодні, а тебе заховать завтра — і вже там не буде ніякої *розлуки*, і ніяке горе, і ніяке лихо нас не постигне» (Г. Квітка-Основ'яненко), «Я скучив по тобі, де небо молоде, / Два наших імені *розлука* вполювала / Й за руки їх, розлучених, веде, / Отак довіку б їх не розлучала» (М. Вінграновський).

Розлучання, яке СБГ ототожнює з *розлукою*, поступово виходить з мовного вжитку, стає рідковживаним. Натомість варіант *розлучення* (у СБГ тлумачиться як «відділення худоби з череди» — 4, 49) змінює свою семантику, пор. у СУМ — «припинення, розрив шлюбу» (8, 730), напр.: «*Розлучення* в Україні аж до кінця XIX ст. були рідкісним явищем: один випадок на 20 тисяч населення» (Культура і життя, 14.09.1996). Рідко цей іменник ототожнюється в мові зі словом *розлука*, тобто як «розставання, прощання з ким-, чим-небудь» (СУМ, 8, 730): «<...> вперше за три століття з'явиться можливість прийнятного для обох сторін [України і Росії] мирного *розлучення* і переходу на рівноправні стосунки» (Вінничина, 18.05.1995).

Інші варіанти із суфіксами *-ення*, *-ання* мають переважно книжний характер, обмежену сферу вживання, а тому й не завжди розподібноються. Такі пари слів, як *прилучання* — *прилучення*, *вивчання* — *вивчення*, *укладання* — *укладення*, *видаляння* — *видалення*, *визначання* — *визначення*, *витрачання* — *витрачання*, *звертання* — *звернення*, не мають традиції вживання в художньому стилі, не фіксує їх і СБГ. Розвиток офіційно-ділового та наукового стилів української мови в кінці XX на початку XXI століть сприяє їх активному входженню в публіцистичний стиль і закріпленню в літератур-

ному слововживанні. Вони є в реєстрі СУМ, а також у нових тлумачних та перекладних словниках з офіційно-ділової сфери. Усі утворення на **-ання**, як правило, зберігають видовий показник основ недоконаного виду дієслова і відбивають процесуальність, незавершеність дії: «З чого починає наука вивчання будь-якого явища? Із спроб його систематизації» (Культура і життя, 14.04.1997). Значення «систематики незавершеної дії» містять часто вживані в публіцистичних текстах словосполучення: *вивчання структури дослідження, вивчання механізмів життєдіяльності, вивчання процесу утворення природних каменів, вивчання руху молекул*.

Похідні від дієприкметників доконаного виду дієслова з суфіксом **-ення** передають семантику закінчення опрацювання, дослідження матеріалу, напр.: «Проблема впливу генетично модифікованих продуктів рослинництва є відкритою і потребує вивчення» (Сільські вісті, 07.09.1999). Значення «очікування кінцевого результату дії або впевненість в ньому» містять словосполучення: *вивчення історії, вивчення правил дорожнього руху, вивчення іноземної мови, вивчення території заповідника, вивчення психології людини*, напр.:

«Вивчення історії становлення економіки незалежної України свідчить про серйозні прорахунки в її реформуванні на ринкових засадах» (Літературна Україна, 18.05.2002), «Навчання в гімназії з поглибленим починається з 5 класу. Конкурси зазвичай великі, тож вступають найкращі з кращих» (Донеччина, 12.09.1999).

Різні значення вже закріпилися в мові за словами *звертання* і *звернення*. СУМ подає таке тлумачення слів *звертання* — *звернення*: «дія за значенням *звертати* і *звертатися*» і «дія за значенням *звернути* і *звернутися*» (3, 730). Оскільки значення двох дієслів однієї видової пари (*звертати* — *звернути*, *звертатися* — *звернутися*) однакові, визначити особливості вживання похідних ще складніше. Проте мова для кожного з них знайшла окреме місце і свою сферу використання. У мові періодичних видань часто вживаються словосполучення: *звертання до народу, звертання до влади, звертання до президента, звертання до посадових осіб*. У цих висловах іменник *звертання* позначає опрідметнене окреме значення дієслова *звертатися*, а саме «промовляти, писати, спрямовуючи свої слова, свою мову до кого-небудь» (СУМ, 7, 245), пор.: *звертатися до народу* — *звертання до народу, звертатися до посадових осіб* — *звертання до посадових осіб*. У вживанні слова *звертання* простежується акцент на усному чи письмовому називанні адресата, що відповідає, як правило, функціям кличного відмінка. Конкретна реалізація таких висловів у мові і є по суті *звертанням*, напр.:

«Як слова-синоніми вони (іменники *щастя-доля*) часто вживаються в емоційних *звертаннях* для вираження гарячого почуття, симпатії та любові: «— Ти думаєш, мені легко тебе покидати? *Доле моя, щастя моє!*» — неначе простогнав Микола» (І. Нечуй-Левицький), «<...> слова *пан, добродій* ще й досі вживаються як *звертання* у дипломатичному різновиді офіційної мови» (Деснянська правда, 23.05.1997).

Слово *звернення* наголошує на результативності дії, предметному вияві й реалізується у формі цілого оповіщення, розпорядження, заклику, привітальної промови, що адресовані як окремій людині, так і цілому колективі, організації. Через публіцистичний стиль в активний слововжиток входять

словосполучення звернення громадянина до підприємства, звернення директора до працівників окремого підрозділу, звернення автора до читачів, звернення Президента до народу, звернення до підприємців, напр.: «Громадяни мають право на працевлаштування і вибір місця роботи шляхом звернення до підприємства, установи, організації, індивідуального селянського (фермерського) господарства і до іншого роботодавця» (Черкаський край, 17.08.1998).

Слово *звернення* часто передає значення «удавання до чого-небудь у своїй діяльності, зосередження своєї уваги, своїх інтересів на чомусь» (СУМ, 3, 465): *звернення письменників до історії, звернення до образів поета, звернення до загальнолюдських цінностей*, напр.: «<...> класичні економісти <...> підтримували звернення економічної політики до загальноприйнятих вартостей, які базуються на філософських принципах з урахуванням економічних та позаекономічних міркувань» (Вечірній Київ, 12.09.1997).

Слово *вирішення* у мовній практиці зустрічається порівняно рідко і вживається у значенні «знаходити яку-небудь відповідь і розв'язувати питання» (СУМ, 1, 487). Основна сфера його функціонування — періодичні видання, а також офіційно-діловий стиль літературної мови: «Сучасна наука уже підходить до *вирішення* проблеми глобального потепління, зміни клімату» (Культура і життя, 15.06.1998). В усталених у мові преси словосполученнях *вирішення питань сьогодення, вирішення проблеми реконструкції житла, вирішення основних завдань економічного розвитку* наголошується на незакінченості дії, її початковому етапі.

Слово *вирішення* поширене в усіх стилях мови. Його конкретна семантика, що передбачає кінцевий результат, прозора:

«Але Ярині Федорівні, як звичайно й Варі, на тиждень було десять п'ятниць, і тому, зробивши одне *вирішення*, вони вже почали думати про протилежне» (М. Хвильовий), «У загальному або арбітражному суді на підставі вмотивованих заяв сторін може виникнути ситуація, коли розгляд справи не можна продовжити без *вирішення* питання про конституційність відповідного акту. І саме для *вирішення* цього питання такий суд зобов'язаний звернутись у компетентний орган — Конституційний суд» (Карпатська Україна, 18.04.1996).

Усталилися в мові поширені в пресі словосполучення *вирішення питань національної безпеки, вирішення завдань суспільного розвитку* тощо.

Слова *прилучання, прилучення* не зафіксовані у СБГ. Натомість тут є слово *прилука* (СБГ, 3, 421), яке тлумачиться як «приєднання». З часом воно витіснилося віддієслівними утвореннями *прилучання, прилучення*. Останнє вже на початку XX ст. зустрічається в наукових розвідках І. Франка: «В часі *прилучення* Галичини до Австрії ані у Львові, ані загалом ніде в тім краю не було театру». Функціонувало воно і в мові періодичних видань цього періоду історії літературної мови, напр.:

«Для *прилучення* усіх неписьменних до освіти Канівське повітове земство одчинило безплатні народні бібліотеки при земських школах у багатьох селах» (Маяк, 12.10.1912), «Ми просимо інтелігенцію створити умови для *прилучення* людей до національно-визвольного руху» (Вільне слово, 09.08.1917).

Згодом воно входить у художній стиль, зокрема в історичну прозу: «<...> у Празі 25 березня 1923 р. відбулася демонстрація українців-емігрантів про-

ти ухвали Ради амбасадорів у Парижі про *прилучення* Галичини до Польщі» (Р. Іваничук). У сучасній літературній мові, як засвідчують тексти періодичних видань, розширюється лексична сполучуваність слова *прилучення*, часто вживаними є словосполучення: *прилучення до духовних надбань, прилучення до культурних цінностей, прилучення до європейської спільноти*.

Слово *прилучання* внаслідок семантичної процесуальності, нерезультативності дії рідко вживається в офіційно-діловому та науковому стилях. Послугується ним переважно публіцистичний стиль, зрідка художній: «Сьогодення вимагає постійного *прилучання* дітей, молоді до культурних цінностей, духовних надбань нації. Це зупинить процес її самознищення» (Хмельниччина, 05.09.1999).

Різне значення в українській літературній мові закріпилося за словами *укладання* — *укладення, вкладання* — *вкладення*. Перша пара слів позначає певне упорядкування чогось. *Укладання* наголошує на незакінченості дії: «<...> його [Начка] думка, сильним зусиллям волі скерована в інший бік, працювала вже над *укладанням* нового розділу статті» (І. Франко). З різними семантичними відтінками функціонують у мові періодичних видань словосполучення: *укладання словника і укладення словника, укладання збірника і укладення збірника, укладання колії і укладення колії*, які вказують відповідно на незакінченість дії і на її конкретний результат.

Помітно розширюють семантику і сполучуваність слова *вкладання* — *вкладення*, пор.: *вкладання коштів, вкладання інвестицій, вкладання в науковий потенціал*, що позначають «тривалий у часі процес розміщення, входження чогось». Словосполучення *вкладення капіталу, довгострокові вкладення, капітальні вкладення*, зафіксовані в мові публіцистичного стилю, передбачають конкретні кошти, вкладені у виробництво, банківську сферу.

Віддієслівні іменники на *-ання, -ення*, які часто вживаються в усіх стилях, чітко розмежовують сучасні перекладні словники¹⁵ і мовна практика. Це сприяє обростанню слова певними семантичними відтінками, вживанню його в переносному значенні, пор. поширені у публіцистичних текстах словосполучення: *очищення організму, очищення деревини і очищення суспільства, очищення свідомості, очищення душі*.

Отже, непослідовність розрізнення іменників із суфіксами *-анн-/-янн-, -енн-/-снн-* у мовній практиці є наслідком нестабільного розвитку офіційно-ділового та наукового стилів української літературної мови в ХІХ–ХХ ст. — сфер, з яких відповідні слова входили в публіцистичний стиль і закріплювалися в активному слововжитку.

Деякі пари слів, такі як *розлучання* — *розлучення, прощання* — *прощення*, через активне вживання в церковній сфері, а звідси і входження в художній та публіцистичний стилі, уже в ХІХ ст. диференціюються. Такі словотвірні моделі, «потрапивши до мовної системи художнього стилю, не втрачають свого специфічного забарвлення і набувають нових стилістичних функцій, що впливають із завдань художнього стилю — бути засобом образності, художньої виразності»¹⁶. Упродовж історичного розвитку мови формується їх

¹⁵ Тараненко О. О., Брицин В. М. Українсько-російський словник. Сфера ділового спілкування. — К., 2000. — 448 с.

¹⁶ Взаємодія художнього і публіцистичного стилів української мови / За ред. М. М. Пилинського. — К., 1990. — С. 53.

лексична сполучуваність. Такі віддієслівні характеристики, як закінченість дії, процесуальність з часом у цих парах слів узагалі нівелюються.

У інших словах сема результативності, закінченості дії, з одного боку, і процесуальності, — з другого, залишається визначальною, пор.: *очищення* — *очищання*, *прилучення* — *прилучання*, *укладення* — *укладання* та ін.

Унаслідок активного розвитку офіційно-ділового та наукового стилів у XX ст., а також через взаємодію стилів літературної мови (офіційно-ділового і публіцистичного, публіцистичного і художнього, наукового і публіцистичного) вони набувають нових семантичних відтінків і стають загальновживаними.

Певною мірою книжний характер зберігають слова *вирішення* — *вирішення*, *звертання* — *звернення*, що вживаються переважно в офіційно-діловій сфері мови. Поширення цих мовних одиниць у публіцистичному стилі свідчить про їх адаптацію в мовному середовищі.

Вибрати правильну форму слова допомагають знання лексики, граматики, функціонально-стилістичних особливостей мови, лексикографічні джерела і мовне чуття. Відкритість мовної системи, її постійний розвиток, взаємодія стилів є причиною появи в мові не лише нових слів, а й значень, семантичного перерозподілу, що й відбиває мовна практика, традиція вживання слова в усіх функціональних різновидах літературної мови.

Т. А. KOTS'

SEMANTIC-DERIVATIONAL TENDENCIES IN THE FORMATION OF DEVERBATIVE NOUNS IN STANDARD UKRAINIAN OF THE LATE 20th — EARLY 21st c.

The article analyzes the semantic and word-formation tendencies of verbal nouns in linguistic practice and prescriptive works of the end of the XIX and beginning of the XX century. in the context of the interaction of various functional varieties of literary language. Pay attention to the dynamics of semantic redistribution in the language, in particular the phenomena of variability, synonymy, paronymy.

Word-formation variants in the process of historical development, as a rule, are classified; occasionally one of them disappears as excess. Extensions or narrowing of the semantics of the word are influenced by its stylistic possibilities, which is the reason for the distribution in verbally verb noun pairs of paronyms (clearly differentiated words), conceptual synonyms and variants.

Paronyms arose due to the expansion of stylistic capabilities and the semantic differentiation of options in connection with the requirements of individual functional styles. Synonymous pairs (in particular derivative nouns without value and suffix) preserve the original lexical meaning of the verb, overgrown with new semantic shades and forming different paradigms of lexical compatibility.

Keywords: literary norm, linguistic practice, semantic redistribution, variability, synonyms, paronyms.

УКРАЇНСЬКА ОНОМАСТИЧНА КОМІСІЯ НАПЕРЕДОДНІ 60-РІЧНОГО ЮВІЛЕЮ: ПІДСУМКИ РОБОТИ Й ПЕРСПЕКТИВИ ДІЯЛЬНОСТІ

У статті запропоновано аналіз діяльності Української ономастичної комісії (УОК) із часу її заснування й до сьогодні; зацентовано увагу на основних напрямках науково-організаційної роботи цієї установи при Відділенні літератури, мови та мистецтвознавства НАН України; схарактеризовано мету й завдання друкованого органу Комісії — бюлетеня «Повідомлення Української ономастичної комісії»; розглянуто склад УОК у різні періоди її діяльності; наголошено на важливості подальшої роботи Української ономастичної комісії і перспективах її діяльності з огляду на розвиток ономастичної науки й дедалі більше зацікавлення в суспільстві різними аспектами функціонування власних назв.

Ключові слова: Українська ономастична комісія, бюлетень «Повідомлення Української ономастичної комісії», відділ ономастики Інституту української мови НАН України, ономастичні студії, назвознавчі осередки.

Розвиток науки неможливий без чіткого окреслення завдань роботи в різних її галузях та організації діяльності наукових колективів. Важливе також розуміння актуальності розв'язання тих чи тих наукових проблем, потреби згуртування фахівців, які працюватимуть задля цієї мети. З огляду на це особливого значення набуває створення спеціальних структурних підрозділів, які докладатимуть цілеспрямованих зусиль у справі організації роботи з конкретного наукового напрямку — груп, відділів, комісій тощо. У цьому контексті заслуговує на увагу діяльність Української ономастичної комісії — наукової установи при Відділенні літератури, мови та мистецтвознавства НАН України, яку було створено 1960 р. на базі академічного Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні. Однак ідея формування такого органу виникла раніше. Цьому посприяло виділення в 50-і роки ономастики як окремої галузі мовознавчих досліджень і розуміння важливості аналізу онімних фактів для розв'язання не лише лінгвістичних, а й історичних проблем. Відправним пунктом став IV Міжнародний з'їзд славістів, який відбувався 1958 р. у Москві. На ньому ономастику було визнано органічною й важливою ділянкою слов'янознавства, що має широкі перспективи. На виконання рішень з'їзду при Міжнародному комітеті славістів 1958 р. було створено постійну комісію зі слов'янської топоніміки й ономастики [7: 3], а при вченій раді Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР — ономастичну комісію, завданням якої було організувати роботу науковців-мовознавців зі збирання, систематизації й подальшого опису різних класів онімної лексики. Проте інтерес до назвознавства був не лише в лінгвістів, але й в істориків, археологів, етнографів, географів, представників тих наук, які також використо-

вують у своїх студіях онімну лексику. Саме тому у зв'язку із зацікавленням ономастикою з боку науковців немовознавчих дисциплін, зокрема таким її розділом, як топоніміка, 1959 р. при Українському комітеті славістів також було створено ономастичну комісію. Зазначені заходи активізували діяльність як українських ономастів, так і назвознавців з інших слов'янських країн, що виявилось в організації національних і міжнародних ономастичних форумів. Першою була національна ономастична конференція в Угорщині, яка відбулася 1958 року, другою — міжнародна ономастична конференція в Польщі (Краків, 1959 р.). Обидва заходи було присвячено окресленню невідкладних завдань у галузі назвознавчих досліджень, перспектив розвитку слов'янської ономастики. Важливо відзначити, що на установчій ономастичній конференції в Кракові було створено Міжнародну ономастичну комісію й сформовано такий її склад: В. Ташицький (Польща) — голова, В. Шмілауер (Чехословаччина) — заступник голови, М. Карась (Польща) — учений секретар. Серед членів комісії — Ф. Безлай (Словенія), І. Дуриданов (Болгарія), Р. Фішер (Німецька Демократична Республіка), К. К. Цілуйко (Україна). Створення Міжнародної ономастичної комісії стало поштовхом до організації відповідних національних комісій у всіх слов'янських країнах, науковці яких були зацікавлені в розвитку ономастичних студій.

В Україні 1959 р. було скликано І Республіканську нараду з питань топоніміки й ономастики. Її ініціатором був уже згаданий К. К. Цілуйко, на той час заступник директора Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР, який добре розумів «величезні можливості науки про власні найменування» [4 : 7]. Аналізові підсумків роботи міжнародної ономастичної конференції в Кракові та І Республіканської наради з топоніміки й ономастики в Києві було присвячене розширене засідання Відділу суспільних наук АН УРСР (14.01.1960 р.), на якому ухвалено таку резолюцію: «З метою належної підготовки до V Міжнародного з'їзду славістів і всебічного планомірного дослідження української топонімії <...> створити комітет з топоніміки та ономастики, який координував би наукову діяльність у цій галузі мовознавців, істориків, географів як установ АН УРСР, так і вищих навчальних закладів, музеїв та архівів Міністерства вищої та спеціальної середньої освіти УРСР, Міністерства культури УРСР, а також здійснював би відповідну координацію роботи з науковими установами АН УРСР та республіканських академій наук <...>» [1 : 15]. На підставі цієї резолюції 10.02.1960 р. при Бюро відділу суспільних наук АН УРСР було створено Комісію з топоніміки та ономастики, яку очолив К.К. Цілуйко. У квітні 1962 р. її перейменовано на Українську ономастичну комісію (УОК). Метою Комісії було координувати наукову, методичну і науково-організаційну роботу назвознавчих осередків задля забезпечення всебічного розвитку ономастики в Україні. Для досягнення цієї мети визначено такі основні завдання: 1) обговорювати плани науково-дослідної роботи в галузі ономастики; 2) визначати послідовність вивчення різних онімних класів відповідно до науково-теоретичних і практичних завдань мовознавчої науки; 3) готувати проекти інструкцій, програм і планів ономастичних досліджень; 4) координувати дослідження з ономастики між науковими установами України й відповідними установами СРСР та країн соціалістичної співдружності; 5) участь (як члена Міжнародної ономастичної комісії) у розробленні загальних питань розвитку слов'янської ономастики; 6) організовувати конференції з різних питань ономастичної теорії і практики; 7) сприяти підготуванню навчальних

довідників і словників з ономастики; 8) координувати роботу у сфері вивчення топонімії з Українським географічним товариством; 9) надавати консультаційну допомогу органам Верховної Ради, міністерствам і відомствам республіки у вирішенні різних практичних питань, які виникають у процесі підготування довідників з адміністративно-територіального устрою, а також енциклопедій, словників і географічних атласів; 10) консультувати Міністерство освіти в справі організації навчання фахівців у галузі ономастики, а також з питань використання онімного матеріалу в навчальній і виховній роботі середньої школи [Архів].

Отже, Українська ономастична комісія стала основним координаційним центром з розвитку ономастичних студій у республіці. Крім цього, на неї було покладено низку інших важливих завдань, а саме — провадити широку науково-дослідну, науково-консультаційну й редакційно-видавничу роботу.

Перші десять років діяльності УОК позначені організацією важливих наукових заходів, серед яких — II Республіканська ономастична нарада, що відбулася 1962 р. в Києві за участю ономастів з 12 союзних республік; III Республіканська ономастична (гідронімічна) нарада, робота якої тривала протягом 28—30 жовтня 1965 р. в Києві, та IV Республіканська ономастична конференція в Одесі 1969 р. За цей період було налагоджено наукову роботу регіональних ономастичних осередків, що дало підстави голові Комісії К. К. Цілуйку констатувати: «Немає такого міста, такої кафедри, де б не велася робота з якоїсь галузі ономастики. Саме цьому рухові ми зобов'язані тим, що зараз ведуться інтенсивні розвідки з різних підрозділів ономастики переважно мовознавцями <...>» [6 : 6].

Важливим для розвитку назвознавчих студій в Україні було впорядкування ономастичної картотеки, яка почала формуватися ще в дореволюційні роки, але з того часу збереглося небагато карток. Її активно поповнювали онімним матеріалом упродовж 20–40-х років XX ст. науковці, які цікавилися ономастичною проблематикою, зокрема М. С. Грушевський. Проте систематична робота з комплектування ономастичної картотеки почалася лише з кінця 40-х років завдяки наполегливості й цілеспрямованій діяльності К. К. Цілуйка. І зусилля ономастів не були марними, адже сьогодні у фондах ономастичної картотеки налічується понад 1 млн карток [2 : 258]. Це, безперечно, вагоме підґрунтя для сучасних і майбутніх ономастичних досліджень. Розроблення перспективного плану розвитку ономастики в УРСР на 1963–1973 рр. також стимулювало назвознавчі студії [1 : 16–17].

Значну роль в «організації та координації наукової роботи з ономастики та в розвитку досліджень власних найменувань в Україні» [4 : 8] відіграв друкований орган УОК — бюлетень «Повідомлення Української ономастичної комісії», перший випуск якого побачив світ 1966 р. Його завданням було інформувати українських ономастів й інших небайдужих до назвознавства науковців про найрізноманітніші аспекти функціонування української онімної лексики в часі й просторі, її місце в слов'янському оніміконі, ознайомлювати з актуальними проблемами вітчизняних ономастичних досліджень, надавати на своїх сторінках фахову консультаційну допомогу як науковцям, так і іншим зацікавленим особам з тих чи тих питань ономастичної теорії і практики. Крім цього, у бюлетені друкували доповіді, виголошені на засіданнях УОК, хроніку ономастичних заходів, що відбувалися як в Україні, так і за її межами, бібліографію праць із назвознавства, які виходили в Україні й інших республіках СРСР та за кордоном.

Упродовж 70-х років УОК активно співпрацює з Інститутом історії АН УРСР (упорядкування історичної топонімії під час укладання Історичного атласу УРСР), видавництвом «Українська радянська енциклопедія» (підготовча робота до видання «Історії міст і сіл» у 26-ти т.), відділом роботи рад Президії Верховної Ради УРСР (у справі найменувань і перейменувань населених пунктів), розвиває наукові зв'язки з Міжнародною ономастичною комісією (МОК) при Міжнародному комітеті славистів і Міжнародним комітетом ономастичних наук, що функціонував під егідою ЮНЕСКО [5 : 3–5]. Серед наукових заходів того періоду — організація роботи V ономастичної міжвузівської наукової конференції з проблем розвитку ономастики Південної України, яка відбулася 15–17 квітня 1975 р. в Запоріжжі.

Із березня 1982 р. Українську ономастичну комісію очолив д.ф.н. А. П. Непокупний (заступники голови — д.ф.н. М. М. Пешак, к.ф.н. О. С. Стрижак, секретар — м.н.с. О. П. Карпенко). У 80-х роках члени УОК працювали над комплексною науковою темою «Антропонімія України XVII ст. (за матеріалами козацьких реєстрів 1649 р.)». До роботи над нею було залучено також ономастів з різних регіонів України. Окрему увагу в цей період УОК приділяє і практичним питанням ономастики, передусім тим, що стосувалися правопису власних географічних і особових назв. Крім цього, Комісія провадила активну консультативну роботу, надаючи фахову допомогу столичним нотаріальним конторам, РАГСам і Київському метрополітену щодо особливостей функціонування й написання антропонімів, найменування станцій метро тощо. Слід відзначити також участь членів УОК у V Міжнародному конгресі археологів-славистів, що відбувався в Києві у вересні 1985 р. З доповідями виступили В. В. Німчук («Найдавніша епіграфіка у світлі соціолінгвістики й історії мови (на ономастичному матеріалі)») і І. М. Железняк («Етнічна характеристика Поросся за даними гідронімії»).

Зміцненню зв'язків ономастів з істориками, географами й етнографами сприяла співпраця Української ономастичної комісії із секцією топоніміки Українського географічного товариства, з академічними інститутами історії, археології, мистецтвознавства, фольклору й етнографії ім. М. Рильського. Водночас УОК брала участь у заходах, організованих Міжнародною ономастичною комісією, зокрема А. П. Непокупний був членом оргкомітету з проведення XV Міжнародного ономастичного конгресу в Лейпцизі 1984 р.

У 1985 р. було затверджено перспективний план роботи УОК на найближче двадцятиліття (1985–2005 рр.). Основним завданням українських ономастичних осередків, роботу яких координувала Українська ономастична комісія, було визначено вивчення топонімів (гідронімів і ойконімів) та антропонімів (прізвищ). Крім цього, було наголошено на важливості подальшого збирання матеріалів з місцевої гідронімії і мікротопонімії, підготовки посібників з назвознавства для вищої школи задля пропагування ономастичних знань серед студентів. На перспективу було заплановано видання словника назв непротічних водойм (озер, боліт, ставків тощо), матеріали якого, а також виданого раніше «Словника гідронімів України» мали закласти базу для «Гідронімічного атласу України» [Архів]. На основі доповідей, виголошених на засіданнях УОК, підготовано колективну працю «Міжетнічні зв'язки в українській антропонімії XVII ст.: “Реєстри всього Війська Запорозького” 1649 р. і мовно-територіальні контакти» (відп. ред. А. П. Непокупний; К., 1989).

Отже, як бачимо, період 80-х років у діяльності Української ономастичної комісії був не менш плідним, ніж у попередні десятиліття. Щоправда, порівняно з 60-ми й 70-ми роками, у 80-і УОК уже не мала змоги інформувати про свою діяльність на сторінках бюлетеня «Повідомлення Української ономастичної комісії», який припинив свій вихід на 15-му випуску в 1976 р. «через скорочення кількості спеціалізованих друкованих органів у СРСР» [4: 9].

У 90-і роки Українська ономастична комісія основну увагу зосередила на організації всеукраїнських ономастичних конференцій. За її участю було проведено VI Республіканську ономастичну конференцію в Одесі (1990 р.) і VII Всеукраїнську ономастичну конференцію «Питання сучасної ономастики» в Дніпропетровську (1997 р.; тепер Дніпро. — С. В.). Крім цього, на основі доповідей, виголошених на засіданнях УОК у 80-і роки, присвячених проблемі дослідження українського антропонімікону XVII ст. (за матеріалами козацьких реєстрів 1649 р.), було підготовано ономастичну частину «Додатків» до виданої 1995 р. пам'ятки «Реєстр Війська Запорозького 1649 року» (К., 1995), зокрема такі статті: «Ідентифікація особи в Реєстрі» (Р. І. Осташ), «До походження прізвищевих назв реєстру (спроба етимологічного словника)» (Р. І. Осташ), «Культурно-історичні обрії Реєстру Війська Запорозького 1649 року» (А. П. Непокупний).

Період середини 90-х років позначений спадом активності організаційно-координаційної роботи Української ономастичної комісії, що було, напевно, пов'язано з активізацією цього напрямку діяльності у відділі ономастики Інституту української мови НАН України, який очолювала на ту пору д.ф.н. І. М. Железняк. Саме цей відділ став тим центром, де ономасти з різних регіонів України обговорювали важливі назвознавчі проблеми, визначали перспективи ономастичних студій. Про це свідчать організовані на базі цього структурного підрозділу наукові семінари «Проблеми регіональної ономастики» (1994 р.), «Реконструктивні можливості ономастики» (1995 р.), «Ономастика східних слов'ян» (1996 р.), «Проблеми ономастичного словотвору» (1997 р.), «Українська ономастика (семінар, присв. 90-річчю від дня народження К. К. Цілуйка)» (1998 р.). На жаль, Українська ономастична комісія в особі її голови А. П. Непокупного не долучилася до цих важливих ономастичних заходів, що негативно позначилося на співпраці Комісії з відділом ономастики Інституту української мови НАН України. З незрозумілих причин було порушено засадничий принцип діяльності УОК, яка в попередні періоди у своїй науково-організаційній роботі спиралася на профільну групу ономастики Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР.

Початок другого тисячоліття ознаменувався змінами і в діяльності Української ономастичної комісії, і в її складі. У 2001 р. у Кіровограді (тепер Кропивницький. — С. В.) відбулася IX Всеукраїнська ономастична конференція «Ретроспекція і перспективи української ономастики». Це був останній ономастичний форум, на якому прозвучала згадка про УОК (у пленарній доповіді її голови А. П. Непокупного). Усі наступні ономастичні заходи проходили без участі Української ономастичної комісії. Ідеться передусім про ономастичні семінари, які організовував і проводив у цей період відділ ономастики Інституту української мови НАН України, а саме: «Українська пропріальна лексика» (2000 р.), «Іншомовні елементи в ономастиці України» (2001 р.).

Формально Українська ономастична комісія діяла до 2006 р., коли помер її голова А. П. Непокупний. З об'єктивних причин у роботі Комісії наста-

ла перерва, яка, проте, тривала недовго. З ініціативи колишнього секретаря УОК д.ф.н., члена-кореспондента НАН України В. В. Німчука було поновлено діяльність Комісії. Це сталося 2007 р. на XII Всеукраїнській ономастичній конференції в Чернівцях. Під час конференції також затверджено оновлений склад УОК і склад її бюро. Головою Комісії обрано В. В. Німчука, заступником — д.ф.н. О. П. Карпенко, секретарем — к.ф.н. С. О. Вербича. Серед членів Комісії — д.ф.н., завідувач кафедри загального та слов'янського мовознавства Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка Д. Г. Бучко, д.ф.н., професор кафедри української мови Дніпропетровського (тепер Дніпровського. — С. В.) університету ім. О. Гончара В. О. Горпинич, д.ф.н., головний науковий співробітник Інституту української мови НАН України І. М. Железняк, д.ф.н., завідувач кафедри загального та слов'янського мовознавства Одеського національного університету ім. І. І. Мечникова Ю. О. Карпенко, д.ф.н., дійсний член Наукового товариства ім. Т. Шевченка О. А. Купчинський (м. Львів), д.ф.н., завідувач кафедри загального та слов'янського мовознавства Національного університету «Києво-Могилянська академія» В. В. Лучик, д.ф.н., професор кафедри української мови Національного університету «Києво-Могилянська академія» Л. Т. Масенко, к.ф.н., доцент кафедри української мови Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна І. В. Муромцев, к.ф.н., старший науковий співробітник Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича Р. І. Осташ, д.ф.н., декан філологічного факультету Донецького національного університету Є. С. Отін, д.ф.н., завідувач кафедри української мови Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського Н. М. Павликівська, д.ф.н., завідувач кафедри словацької філології Ужгородського національного університету С. М. Пахомова, к.ф.н., доцент кафедри історії та культури української мови Чернівецького національного університету ім. Ю. Федьковича Я. П. Редька, д.ф.н., завідувач кафедри української філології Хмельницького національного університету М. М. Торчинський, д.ф.н., провідний науковий співробітник Інституту народознавства НАН України М. Л. Худаш (м. Львів), д.ф.н., професор кафедри словацької філології Ужгородського національного університету П. П. Чучка, д.ф.н., завідувач відділу ономастики Інституту української мови НАН України В. П. Шульгач. До складу бюро УОК увійшли В.В. Німчук, О.П. Карпенко, С.О. Вербич, В.В. Лучик, М.М. Торчинський.

Перше засідання оновленого складу Української ономастичної комісії відбулося 28 квітня 2009 р. На ньому було вирішено відновити вихід бюлетеня «Повідомлення Української ономастичної комісії», покликаною інформувати українських ономастів про актуальні проблеми українського і слов'янського назвознавства, роботу ономастичних осередків, наукові заходи, присвячені найрізноманітнішим питанням дослідження власних назв. Голова Комісії В. В. Німчук виступив з ініціативою підготувати Словник української ономастичної термінології, адже з часу виходу «Словника російської ономастичної термінології» Н. В. Подольської (М., 1978; перевид. — М., 1988) подібних праць у межах Східної Славії не було (першу спробу укладання такого словника зробив В. В. Німчук, який 1966 р. опублікував проект української ономастичної термінології [3 : 24–43]). Через три роки такий словник було підготовано зусиллями Д.Г. Бучка і Н.В. Ткачової (Словник української ономастичної термінології / Уклад. Д. Г. Бучко, Н. В. Тка-

чова — Х., 2012. — 256 с.; згадані ономасти покликаються у словникові на проект В. В. Німчука. — С. В.).

Оновлена Українська ономастична комісія виступила співорганізатором шести всеукраїнських ономастичних конференцій: XIII Всеукраїнської ономастичної конференції (Ужгород, 2009 р.), XIV Всеукраїнської ономастичної конференції «Українська онімія в просторі й часі» (Івано-Франківськ, 2011 р.), XV Всеукраїнської ономастичної конференції «Український ономастикон: типологія, словотвір, функціонування» (Хмельницький, 2013 р.), XVI Всеукраїнської ономастичної конференції «Українська ономастика: минуле, сучасне, перспективи» (Одеса, 2015 р.), XVII Міжнародної ономастичної конференції, присв. 80-річчю від дня народження проф. Д. Г. Бучка «Актуальні проблеми української та інослов'янської ономастики» (Тернопіль, 2017 р.).

У 2011 р. у складі Української ономастичної комісії відбулися зміни у зв'язку зі смертю її членів — Ю. О. Карпенка та М. Л. Худаша. На чергових засіданнях Комісії було ухвалено рішення ввести до її складу д.ф.н., завідувача кафедри граматики англійської мови Одеського національного університету ім. І. І. Мечникова О. Ю. Карпенко, к.ф.н., доцента кафедри міжслов'янської комунікації і журналістики Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського М. Д. Матієва (однак М. Д. Матіїв не підтвердив своєї участі в Українській ономастичній комісії, що, очевидно, зумовлено зміною профілю його наукових зацікавлень; основну увагу М. Д. Матіїв тепер зосереджує на дослідженні діалектної лексики і фразеології), к.ф.н., доцента кафедри української мови Прикарпатського національного університету ім. В. Стефаника М. М. Габорака. На жаль, це були не останні зміни в складі УОК, пов'язані зі смертю її членів. У 2014 р. не стало Д. Г. Бучка, у 2015 р. — Є. С. Отіна й Р. І. Осташа, у 2016 р. — П. П. Чучки.

У 2017 р. на засіданні Комісії в межах роботи XVII Міжнародної ономастичної конференції в Тернополі до складу УОК введено д.ф.н., професора кафедри української мови Ужгородського національного університету Л. О. Белея, к.ф.н., завідувача кафедри загального та слов'янського мовознавства Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка Г. В. Бачинську, д.ф.н., професора кафедри інформаційних систем управління Донецького національного університету ім. В. Стуса (м. Вінниця) Г.П. Лукаш, к.ф.н., доцента кафедри слов'янської філології ім. проф. І. Свенціцького Львівського національного університету ім. І. Франка Л. Р. Осташ. Замість О. А. Купчинського, за його добровільною згодою, до складу Комісії введено д.ф.н., завідувача кафедри української мови Львівського національного університету ім. І. Франка З. О. Купчинську.

У 2017 р. не стало голови Української ономастичної комісії В. В. Німчука, а 2018 р. — члена Комісії з Ужгородського національного університету Л. О. Белея, що спричинило нові зміни в складі УОК. У 2018 р. на засіданні Бюро Комісії (з опитуванням інших членів Комісії) головою Української ономастичної комісії обрано д.ф.н., старшого наукового співробітника відділу історії української мови та ономастики Інституту української мови НАН України С. О. Вербича, секретарем — к.ф.н., доцента кафедри української мови та прикладної лінгвістики Інституту філології Київського національного університету ім. Т. Шевченка Л. О. Кравченко. Станом на сьогодні в складі Української ономастичної комісії — 18 осіб. Бюро Комісії представляють: д.ф.н., старший науковий співробітник відділу історії української мови та

ономастики Інституту української мови НАН України С. О. Вербич (голова Комісії), д.ф.н., провідний науковий співробітник відділу історії української мови та ономастики Інституту української мови НАН України О. П. Карпенко (заступник голови), к.ф.н., доцент кафедри української мови та прикладної лінгвістики Інституту філології Київського національного університету ім. Т. Шевченка Л. О. Кравченко (секретар), д.ф.н., завідувач кафедри загального та слов'янського мовознавства Національного університету «Києво-Могилянська академія» В. В. Лучик, д.ф.н., завідувач кафедри української філології Хмельницького національного університету М. М. Торчинський. Серед членів Комісії — к.ф.н., завідувач кафедри загального та слов'янського мовознавства Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка Г. В. Бачинська, к.ф.н., доцент кафедри української мови Прикарпатського національного університету ім. В. Стефаника М. М. Габора, д.ф.н., професор кафедри Дніпровського національного університету ім. О. Гончара В. О. Горпинич, д.ф.н. І. М. Желєзняк, д.ф.н., завідувач кафедри граматики англійської мови Одеського національного університету ім. І. І. Мечникова О. Ю. Карпенко, д.ф.н., завідувач кафедри української мови Львівського національного університету ім. І. Франка З. О. Купчинська, д.ф.н., професор кафедри інформаційних систем управління Донецького національного університету ім. В. Стуса Г. П. Лукаш, д.ф.н., професор кафедри української мови Національного університету «Києво-Могилянська академія» Л. Т. Масенко, д.ф.н., доцент кафедри української мови Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна І. В. Муромцев, к.ф.н., доцент кафедри слов'янської філології ім. проф. І. Свенціцького Львівського національного університету ім. І. Франка Л. Р. Остап, д.ф.н., професор кафедри словацької філології Ужгородського національного університету С. М. Пахомова, к.ф.н., доцент кафедри історії та культури української мови Чернівецького національного університету ім. Ю. Федьковича Я. П. Редька, д.ф.н., в.о. завідувача відділу історії української мови та ономастики Інституту української мови НАН України В. П. Шульгач.

Нині Українська ономастична комісія працює в межах тих завдань, які визначені положенням про її діяльність, а саме: координує роботу регіональних ономастичних осередків, бере участь у підготовці й організації всеукраїнських ономастичних конференцій, зокрема чергової, вісімнадцятої, яка відбуватиметься 2019 р. на базі Львівського національного університету ім. І. Франка, готує до друку бюлетень «Повідомлення Української ономастичної комісії» (станом на сьогодні видано 3 випуски нової серії. Останній з них, третій, побачив світ 2018 року), консулює державні інституції з різних питань функціонування, правопису й перейменування назв столичних вулиць і українських ойконімів, зокрема Комісію з питань найменувань Київської міської державної адміністрації й Інститут національної пам'яті України.

Отже, розвиток ономастичної науки, а також постійний суспільний запит на кваліфікований аналіз й оцінення процесів, які відбуваються в сучасному українському онімному просторі, визначають важливість функціонування Української ономастичної комісії. Осмислюючи понад піввіковий період діяльності УОК, можна стверджувати, що вона успішно виконує завдання, які на неї покладено. Звичайно, не все із запланованого вдається реалізувати, що зумовлено передусім об'єктивними чинниками — браком коштів на оплату відряджень членів Комісії як в Україні, так і за її межами, а також на

систематичне видання бюлетеня. Це негативно позначається на міжнародній співпраці Української ономастичної комісії, а також спричиняє нерегулярність виходу бюлетеня «Повідомлення Української ономастичної комісії». Однак поступ ономастичної науки й дедалі більше зацікавлення соціуму різними аспектами функціонування власних назв визначає потребу подальшої роботи Української ономастичної комісії, тобто перспективи її діяльності.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

Архів Української ономастичної комісії.

1. *Дригалкін В. І.* Українська ономастична комісія // Повідомлення Української ономастичної комісії / Відп. ред. К. К. Цілуйко. — К., 1972. — Вип. 9. — С. 14–17.
 2. *Єфименко І. В.* Ономастика // Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України — 75, 1930–2005: Матеріали до історії / Відп. ред. В. Г. Скляренко. — К., 2005. — С. 243–260.
 3. *Німчук В. В.* Українська ономастична термінологія (проект) // Повідомлення Української ономастичної комісії / Відп. ред. К. К. Цілуйко. — К., 1966. — Вип. 1. — С. 24–43.
 4. *Німчук В. В.* Українська ономастична комісія: сьогодення і перспективи // Повідомлення Української ономастичної комісії. Нова серія / Відп. ред. В. В. Німчук. — К., 2012. — Вип. 1 (16). — С. 6–13.
 5. *Стрижак О. С.* В українській ономастичній комісії // Повідомлення Української ономастичної комісії / Відп. ред. К. К. Цілуйко. — К., 1975. — Вип. 12. — С. 3–6.
 6. *Цілуйко К. К.* Підсумки і перспективи розвитку радянської ономастики // Питання ономастики : Матеріали II Респ. наради з питань ономастики. — К., 1965. — С. 3–15.
 7. *Цілуйко К. К.* Міжнародна ономастична комісія // Повідомлення Української ономастичної комісії / Відп. ред. К. К. Цілуйко. — К., 1972. — Вип. 9. — С. 3–9.
- Ukrainian language institute the NAN of Ukraine

REFERENCES

Archive of the Ukrainian Onomastic Commission.

1. *Drygalkin V. I.* Ukrainian Onomastic Commission // Report of the Ukrainian Onomastic Commission / Ed. K. K. Tsilyuko. — Kyiv, 1972. — Fasc. 9. — P. 14–17.
2. *Yefimenko I. V.* Onomastics // Institute of Linguistics named after. O. O. Potebni NAS of Ukraine — 75, 1930–2005: Materials to the history / Ed. V. H. Sklyarenko. — Kyiv, 2005. — P. 243–260.
3. *Nimchuk V. V.* Ukrainian onomastic terminology (project) // Report of the Ukrainian Onomastic Commission / Ed. K. K. Tsilyuko. — Kyiv, 1966. — Fasc. 1. — P. 24–43.
4. *Nimchuk V. V.* Ukrainian onomastic commission: Present and Future // Report of the Ukrainian Onomastic Commission. New series / Ed. V. V. Nimchuk. — Kyiv, 2012. — Fasc. 1 (16). — P. 6–13.
5. *Stryzhak O. S.* In the Ukrainian Onomastic Commission // Report of the Ukrainian Onomastic Commission / Ed. K. K. Tsilyuko. — Kyiv, 1975. — Fasc. 12. — P. 3–6.
6. *Tsilyuko K. K.* The results and prospects of the development of Soviet onomastics // Questions of onomastics: Proceedings of II Republic conference on onomastics. — Kyiv, 1965. — P. 3–15.
7. *Tsilyuko K. K.* International Onomastic Commission // Report of the Ukrainian Onomastic Commission / Ed. K. K. Tsilyuko. — Kyiv, 1972. — Fasc. 9. — P. 3–9.

S. O. VERBYCH

ON THE EVE OF THE UKRAINIAN ONOMASTIC COMMISSION'S 60th ANNIVERSARY: ACHIEVEMENTS AND PROSPECTS

The article analyzes the activity of the Ukrainian Onomastic Commission (UOC) since its inception — 1960 and to this day. It is specially noted the main directions of scientific and organizational work of this institution at the department of literature, language and art studies of the National Academy of Sciences of Ukraine: the coordination of research on onomastics between different Ukrainian institutes; organization of conferences on various issues of onomastic theory and practice; consultations to the organs of the Verkhovna Rada of Ukraine, ministries and departments of the republic for solving various practical problem that arise during the preparation of political division books, encyclopedias, dictionaries and geographic atlases, addressing issues of renaming streets and settlement names. The purpose and tasks of the published organ of the Commission — the bulletin «Report of the Ukrainian Onomastic Commission» are determined. It is deals with the composition of UOC in different periods of its activity. The importance of the further work of the Ukrainian Onomastic Commission and the prospects of its work is emphasized in view of the development of the Onomastic Science and the increasing interest in society in various aspects of the functioning of its own names.

Keywords: Ukrainian Onomastic Commission, bulletin «Report of the Ukrainian Onomastic Commission», Onomastics Department of Ukrainian Language Institute of National Academy of Sciences of Ukraine, onomastic studios, and the names of the centers.

Л. І. Даниленко

ЧЕСЬКА ПАРЕМІОЛОГІЯ В ГЕНЕТИЧНОМУ, ЛІНГВОКОГНІТИВНОМУ І ДИСКУРСИВНОМУ ВИСВІТЛЕННІ

Київ. : Видавн. дім Дмитра Бураго, 2019. — 440 с.

Поява монографії з богемістики, безумовно, є подією неординарною для вітчизняної науки, де праці, пов'язані з описом історії, мов, культур західно- та південнослов'янських народів, посідають ще скромне місце на тлі активізації контактів України з країнами ЄС в економічній, політичній, освітянській галузях та на побутовому рівні. Дослідження Л. І. Даниленко «Чеська пареміологія в генетичному, лінгвокогнітивному і дискурсивному висвітленні» охоплює всі три названі об'єкти: мову, історію й культуру в їх взаємозв'язку. Крім цього, воно розкриває лінгвістичний складник учення про прислів'я, що є закономірним етапом розвитку фразеологічної думки й підтримується увагою вчених, сфокусованою на культуроємних одиницях, серед яких чи не найпоказовішими виступають саме народні афоризми. Таким чином, актуальність рецензованої монографії зумовлюють як поступальність розвитку науки, так і соціальний запит.

Новизна й теоретична значущість піднятої теми окреслені вже в назві книжки. Лінгвістична пареміологія як окрема дисципліна тільки формується, тому для загального мовознавства вкрай потрібна вибудова концепції, яка б відповідала на три ключові питання: «Де паремії виникли? Яка їх суть і в чому вона полягає? Навіщо вони взагалі потрібні?», — а саме ці питання поставлені у вступі й послідовно розкриваються в тексті монографії. Для мовознавчої богемістики велику вагу

має створення науково обґрунтованої та логічно доведеної пареміологічної теорії. У праці Л. І. Даниленко вперше чеські прислів'я стали об'єктом монографічного дослідження. Нагадаємо, що раніше вони використовувалися переважно як приклади для демонстрації різних семантико-синтаксичних відношень і лише в поодиноких спеціальних лінгвістичних статтях висвітлювались окремі аспекти цих мовних одиниць, що не давало дослідникам змоги досягнути їхню складність, багатогранність і різнофункціональність. Нова книжка дає таку картину: автор, по-перше, описує своєрідність формування чеського пареміологічного фонду; по-друге, характеризує чеські прислів'я як виразники мовної картини світу; по-третє, з'ясовує чинники актуалізації паремій та особливості їх функціонування в сучасному дискурсі. Не згаданий у назві, але вагомий для розуміння змісту монографії ще один вектор дослідження — той, який сприяє розкриттю природи прислів'я як лінгвістичного феномену.

Запропонований у праці комплексний підхід до вивчення прислів'їв охоплює найбільш конструктивні напрями сучасного мовознавства з урахуванням власне авторських інтерпретацій лінгвістичних понять. Новаторський характер лінгвопареміологічної концепції, якої дотримується авторка, виявляється в тому, що діяхронія та синхронія не протиставлені одна одній, а показані в їх єдності: історія та культура продов-

жують жити в мовних знаках, забезпечуючи спадкоємність поколінь.

Нова концепція, що лягла в основу праці Л. І. Даниленко, є не просто лінгвістичною, а фразеологічною за своїми витоками. Її створення підтверджує висловлену понад десять років тому тезу про можливість, так би мовити, інтенсивно-екстенсивного підходу до вивчення усталених словесних комплексів різного типу й походження. Фразеологія як окрема мовознавча дисципліна тривалий час обмежувалась ідіомологією, звертаючись лише до фразеологічних зрощень і фразеологічних єдностей (за класифікацією В. В. Виноградова) та залишаючи стійкі звороти інших типів осторонь. Ідіоматика більшості європейських мов, усебічно описана в рамках системно-структурного аналізу, посідає важливе місце як об'єкт дослідження також і в сучасній лінгвістиці, демонструючи інтенсивний підхід до вивчення ядра фразеології. Так звана периферійна частина фразеології тільки зараз активно освоюється, про що свідчить зростання кількості публікацій, в яких розглядаються колокації, прислів'я та крилаті вислови в різних мовах (екстенсивний підхід до фразеології).

Симптоматично, що донедавна пареміологічна й ептологічна («крилатослівна») тематика навіть виводилася за коло власне лінгвістичних проблем. На цьому наголошувала В. М. Телія, яка писала, що «предметом фразеології мають бути такі одиниці мови, які входять до її номінативного інвентаря»¹, відмовляючи у здатності прислів'їв та крилатих висловів (маються на увазі насамперед реченнєві конструкції) виконувати номінативну функцію. Такий погляд знаходить своїх прихильників і сьогодні.

Парадоксальність ситуації, коли доводиться відстоювати мовну природу прислів'їв, полягає в тому, що фразеологія, зазначає Л. І. Даниленко, як відгалуження лінгвістики народилася саме в

надрах пареміології. На підтвердження цього можна пригадати маловідомий, але показовий факт з історії фразеології: у передмові до пареміологічної збірки І. М. Снегирьова (доповнення від 1854 р.) Ф. І. Буслаєв виділив два різновиди зворотів: а) такі, що втратили своє первинне значення, залишивши тільки переносне, і це привело до випадковості, навіть безглуздості складу багатьох з них у сприйнятті звичайними носіями мови; б) такі, що зрозумілі як у прямому, вихідному значенні, так і в переносному² (пор. з першими двома типами виноградівської класифікації).

Утверджуючи лінгвістичний статус прислів'їв, Л. І. Даниленко, услід за Г. Л. Перм'яковим, убачає їхній номінативний характер у тому, що вони називають ситуацію в цілому, і наголошує на обов'язковості контексту, який їх супроводжує. Слушність цієї думки про нездатність прислів'я бути в комунікативному акті самодостатнім, завершеним текстом, у ролі якого воно виступає у відповідних збірках, можна підкріпити матеріалами тлумачних пареміологічних словників, у яких укладачі наводять не лише значення реєстрових одиниць, а й умови їх використання. Крім цього, на відміну від інших типів малих фольклорних жанрів, а також молитов, віршів, які теж відтворюються в мовленні «в готовому вигляді», прислів'я не виконуються, не програються, як на сцені, не виступають елементом обряду, а слугують номінацією-характеристикою складного цілісного фрагмента дійсності.

Отже, наявність об'єкта номінації стає головним і достатнім аргументом у пропозиції Л. І. Даниленко виокремити лінгвістичну пареміологію з фразеології. Остання в цьому випадку має вивчати, якщо спиратися на класифікацію В. В. Виноградова, фразеологічні зрощення, фразеологічні єдності та фразеологічні сполучення, причому фра-

¹ Телія В. Н. Русская фразеология : Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. — М., 1996. — С. 75.

² Буслаев Ф. И. Русские пословицы и поговорки (Дополнения к изданию И. Снегирева: «Русские народные пословицы и притчи». — М., 1848 года). Архив ист.-юрид. сведений, относящихся до России. — М., 1854. — Кн. 2. — С. 3.

зоологія, як вважає М. М. Шанський, повинна вивчати стійкі сполучення слів, потенційно еквівалентні слову. Зауваження є принциповим, бо сам автор хрестоматійної класифікації фразеологічних одиниць зараховував до неї, про що нерідко забувають сучасні дослідники, і звороти-фрази, тобто такі утворення, які виконують комунікативну чи, точніше, номінативно-комунікативну функцію.

Хисткий статус цієї групи одиниць у фразеологічних концепціях, неузгодженість пареміологічної та фразеологічної терміносистем та — і це головне — розв'язання онтологічних і гносеологічних проблем, пов'язаних з вивченням народних афоризмів, зумовили докладний розгляд Л. І. Даниленко термінологічного апарату своєї праці. Її увага зосереджена насамперед на поняттях «прислів'я», «приказки» і «паремії», наукове тлумачення яких неоднозначне. Автор по крихтах збирає розсіянні в історичних та етимологічних словниках відомості про ці й споріднені з ними терміни, відтворюючи історію становлення у східно- та західнослов'янській філології пареміологічних терміносистем і розкриваючи, зокрема, чесько-польський вплив на формування цих систем в українській та російській мовах (с. 57).

Гіперонімом для прислів'їв і приказок, на думку Л. І. Даниленко, має виступати термін *паремія* відповідно до назви *пареміологія* як наукового відгалуження. Аналіз численних дефініцій цього терміна дозволив дослідниці у вступі до монографії сформулювати власне визначення паремії, виражене й обгрунтоване: «<...> це короткий, широковідомий вислів реченневої структури, який в афористичній усталеній формі від покоління до покоління передає народну мудрість» (с. 18), або в стислому викладі — «це лаконічна образно-символічна мова думки» (с. 19). Інші ж феномени, такі як примовки, загадки, прикмети, замовляння, тобто ті, що разом з прислів'ями та приказками у філології зараховано до цих термінів або описово названо фольклорними жанрами малих форм, ще чекають на свого номінатора.

Не окресленою в європейській на-

уці залишається дистрибуція термінів *прислів'я* і *приказка*. Так, незакріпленість диференційних ознак щодо слова «приказка» у свідомості вчених зумовлена історично. З давніх часів книги, що зберігали народну мудрість та національне образне бачення світу, називали збірками прислів'їв і приказок. Ці збірки охоплювали різномірний, як на сучасний погляд, мовленнєвий матеріал зазвичай без жодних пояснень щодо принципів укладання та розмежування прислів'їв і приказок. Поряд з одиницями, структурно оформленими як речення, знаходимо, наприклад, у збірці М. Номиса словосполучення різних типів: іменні — *бабські забобони, широкий світ, свята іскра*, дієслівні — *дрижаки їсти*, адвербіальні — *до бога з проською, од льоду до льоду*; а також порівняння — *постимо, як Рахмани*; *лє, як з коновки*, сурядні сполучення слів — *відьмак і непевний*, лексикалізовані речення, що, зокрема, виражають стан — *пече такий пік*, тощо³. Усі ці феномени зараз належать до фразеологізмів, а точніше — до ідіом, але за традицією їх нерідко ще називають приказками. Утворення такого типу зібрані й чеськими укладачами пареміологічних збірок. Тому приказки-ідіоми в окремих випадках трапляються і в праці Л. І. Даниленко (див., напр.: *vypít pohár hořkosti až do dna*, включаючи еквіваленти в різних мовах) (с. 240), але як доказ закріпленості в чеській лінгвокультурі, як свідчення тотожності процесів, що відбуваються в галузі сталих зворотів різних типів і походження. Це, до речі, розширює рамки дослідження, робить його теоретично важливим і для власне фразеології як науки про ідіоми та колокації.

Порівнюючи дефініції термінів *прислів'я* і *приказка* у східнослов'янській та чеській лінгвістиці, автор рецензованої книжки налічує дев'ять релевантних ознак (с. 67), що їх учені виокремили для цих одиниць у різні часи. Л. І. Даниленко підтримує тих (а це передусім укладачі фразео- й пареміологічних тлумачних

³ Українські приказки, прислів'я і таке інше : Зб. О. В. Марковича та ін. / Спорудив М. Номис. — СПб., 1864. — 765 с.

словників), хто вважав наявність / відсутність переносного значення основною диференційною ознакою понять, що розглядаються.

Чітко визначений об'єкт дослідження аналізується в монографії у трьох аспектах, які заявлені в її заголовку та відображені відповідно у трьох останніх розділах, що забезпечує струнку композицію книжки. У третьому розділі «Чеська пареміологія в рецепції культурно-історичного досвіду» (с. 137–214) прислів'я та приказки досліджуються в генетичному плані, у четвертому розділі «Чеські паремії як явище вербальної думки» (с. 215–292) — в лінгвокогнітивному, у п'ятому розділі «Чеські паремії як соціопрагматичне явище дискурсу» (с. 293–359) — в лінгводискурсивному й лінгвопрагматичному.

Кожний із цих розділів починається з історії питання, розгляд якої поступово підводить до аргументованого розв'язання складних, дискусійних мовознавчих проблем, окреслюючи лінгвістичне кредо Л. І. Даниленко, її власне авторську концепцію, оригінальну завдяки як формулюванню нових теоретичних положень, так і віднайдених уточнень, доповнень уже відомих. Так, вивчаючи погляди вчених на походження прислів'їв і приказок, полярні позиції дослідниця трактує діалектично, стверджуючи, що слов'янські паремійні фонди формувалися обома шляхами — і як витвір усної словесної народної творчості, і як запозичення зі своїх і чужих літературно-книжних джерел. З-поміж численних варіацій структури концепту вона обирає «зафіксовану в чеських пареміях певну низку смислів, які на побутовому рівні моделюють мовну картину світу» (с. 219). Відстоюючи прецедентний характер прислів'їв, Л. І. Даниленко відкидає протилежну тезу, яка висловлювалася в науковій літературі, як некоректну й пояснює: «Навпаки <...> спираючись на авторитетність, прислів'я служать додатковим аргументом, що актуалізує зміст комунікативної ситуації» (с. 303).

Крім загальнотеоретичного значення, рецензована монографія безумовно, відіграватиме важливу роль і в розвит-

ку богемістики. Читач має можливість повною мірою усвідомити це під час ознайомлення з розділами, які безпосередньо стосуються аналізу явищ чеської мови й культури.

У другому розділі «Джерела, основні етапи вивчення та лексикографічного опису паремійних одиниць чеської мови» (с. 71–136) вперше представлено огляд літератури фактично з XIV ст. до нашого часу, спеціально досліджено з лінгвістичних позицій джерела, в яких наявні прислів'я та приказки, запропоновано періодизацію чеської пареміології. Зокрема, Л. І. Даниленко вводить у лінгвістичний обіг Космову хроніку (копія к. XII — поч. XIII ст.), яка досі вивчалася лише істориками й історіографами, але містить багатий паремійний матеріал. Дослідниця знаходить відповідні вислови в тексті хроніки, встановлює їхні античні й біблійні витоки.

Кожну визначну паремійну збірку, починаючи з книг М. Червенки та Я. Благослава (XVI ст.) і Я. А. Коменського (XVII ст.), Л. І. Даниленко докладно характеризує, наводить відомості про авторів та видання, називає здобутки тих, хто вивчав ці фольклорні пам'ятки, аналізує склад реєстрових одиниць тощо, і здебільшого знаходить такі моменти, які ще не були відображені в науковій літературі.

Відсутність етимологічного словника прислів'їв у чеській лексикографії збільшує вагомість матеріалу, представленого у третьому розділі, де автор звертається до пошуків паремійних джерел. Складність питання пов'язана з тим, що витоки паремій нерідко сягають безписемної давнини, коли слов'янські тексти (а прислів'я та приказки в науковій літературі вважаються міні-текстами) ще не фіксувалися, а також з переміщенням паремій від одного народу до іншого та наявністю історико-типологічних паралелей у різних мовах. З огляду на це, дослідниця аналізує ті одиниці, походження яких може бути засвідчене книжними джерелами, і блискуче доводить генезис кожного з описаних нею прислів'їв. Вона виділяє 4 групи чеських паремій. Перші дві, а саме — антична й біблійна спадщини,

притаманні всім слов'янським лінгвокультурам, хоча їх засвоєння й функціонування можуть дуже різнитися, тому увага в монографії до національного складника інтернаціоналізмів виправдана й необхідна. Це, наприклад, добре розкрито в культурно-етимологічному етюді про прислів'я *Bližší košile než kabát* — *Своя сорочка до тіла ближча*. Третя група безпосередньо пов'язана з історією Чехії, до неї належать одиниці, що виникли в чеському середовищі внаслідок впливу німецької мови. Нарешті, остання група — і вона становитиме особливий інтерес для українського читача — охоплює українські паремійні запозичення. Щоб установити їхній склад, Л. І. Даниленко ретельно вивчає видання, в яких фіксувалися українські прислів'я та приказки, що знайшли відображення в зібранні Фр. Л. Челаковського. Особливо цікавою, на наш погляд, є розповідь про пошуки друкованих першоджерел прислів'я *Trp, kozáče, budeš atamanet* — *Терпи, козаче, отаманом будеш* (с. 201–209), яка за жанром може бути кваліфікована як лінгвістичний міні-детектив.

Порівняно зі східнослов'янськими країнами у Чехії не набули великого розмаху такі нові дисципліни, як лінгвоконцептологія й лінгвокультурологія. Тому цінним видається опис ключових для європейських лінгвокультур концептів *добро, зло, краса, час* та ін., а також сучасного поняття «толерантність», аналіз якого виявив спорідненість із поняттями «терпіння», «терпимість», представленими в чеському традиційному паремійному фонді. До ключових у чеській лінгвокультурі треба віднести, як наполягає автор рецензованої монографії, національно специфічний концепт *pohoda*, назва якого належить до загальнослов'янського лексичного фонду, але має, здавалося б, несподіване значення «позитивний фізичний і душевний стан; стан задоволення, комфорту, гармонії й щастя», закріплене і в етикетних кліше *V pohodě!* або *Pohoda!* Л. І. Даниленко крок за кроком, від давніших часів до сьогодення, простежує семантичне перетворення лексеми *pohoda*, переконуючи в тому, що її вихідне значення, сучасні значення в різних

слов'янських мовах, включаючи чеську, у їхніх діалектах, а також розширення сфери функціонування в самому чеському дискурсі стали підґрунтям формування розглянутого концепту (с. 262–281).

Нарешті, в останньому розділі, де йдеться про дискурсивні властивості чеських паремій, безперечно новаторською є частина, в якій викладено результати проведеного Л. І. Даниленко з жителями міст Прага і Брно соціолінгвістичного експерименту. Важливо, що найновіші дані зіставляються з тими, що були отримані раніше Д. Біттнеровою і Ф. Шиндлером, і це дає можливість з'ясувати паремійний мінімум саме сучасних представників чеської лінгвокультури та простежити його динаміку. Принципи складання списку прислів'їв для анкети, докладна характеристика інформантів, запропонована методика оцінювання відповідей можуть слугувати взірцем для розроблення паремійних мінімумів інших мов (див. с. 333–335).

Дослідження Л. І. Даниленко наочно демонструє вміння автора користуватися різноманітними методами та прийомами лінгвістичного аналізу, адекватними такому складному явищу, яким є пареміологічний фонд.

Огляд літератури та опис мовних фактів подано в монографії в широкому світовому контексті, що виразно виділяє її з-поміж праць цього типу й розширює коло потенційних читачів.

У тексті чітко простежується чесько-українська лінія, а отже, книжка буде корисною не лише богемістам, а й україністам. Без перебільшення можемо констатувати, що український матеріал є повноправним учасником лінгвістичного наративу: це й історія видання паремійних збірок, і датування першої фіксації окремих прислів'їв, й етимологія українських лексем як термінологічного, так і нетермінологічного характеру тощо.

Цінний матеріал для себе знайдуть і представники інших славістичних галузей (див., наприклад, с. 56–58 про долю таких синонімів терміна *пословица* в російській мові, як *присловие, приповеть, притча*, або с. 204, де наведено уточнені відомості про закріплення звrotу *Терпи, казак, отаманом будеш*).

Книжка інкрустована етимологічними розвідками, які допомагають читачеві стежити за розгортанням дослідницької думки й одночасно тримають його в напрузі, і це свідчить ще й про стилістичну майстерність автора. Тому,

незважаючи на те, що рецензована праця належить до суто наукового жанру, читати її легко, а отже, вона може бути рекомендована всім, хто цікавиться мовами, історією та культурою слов'янських народів.

Л. П. ДЯДЕЧКО

DOI 10.33190/0027-2833-304-2019-1-007

Є. В. Купріянов

ЛЕКСИКОГРАФІЧНА СИСТЕМА ІСПАНСЬКОЇ МОВИ: ФЕНОМЕНОЛОГІЯ ІНТЕГРАЛЬНОГО ОПИСУ

Київ. : УМІФ НАНУ, 2018. — 254 с.

Сучасна комп'ютерна лексикографія відіграє нині значну роль у створенні систем опрацювання текстової інформації — семантичних аналізаторів, систем екстракції знань і машинного перекладу тощо, послуговуючись при цьому відповідними лексикографічними ресурсами. Конче важливим питанням є створення належного лінгвістичного забезпечення. У сучасному світі інформаційно-комунікативним середовищем є мережа інтернету. Як справедливо зазначає В. А. Широков⁴, лінгвістичне забезпечення є головним чинником та основним інтерфейсом, що забезпечує взаємодію людини з мережею та людини з людиною через мережу. Лінгвістичні засоби існують у вигляді національних мов (української, англійської, французької та ін.), фахівці з яких здатні створювати якісні програмні компоненти.

Не менш важливим аспектом створення програмних компонентів, точніше алгоритмів інтелектуального опрацювання текстової інформації,

є методика моделювання механізму сприйняття людиною інформації про навколишній світ, її когнітивне опрацювання та «матеріалізація» у вигляді усного й писемного мовлення. Теоретичною базою для моделювання психофізичних процесів є феноменологічна теорія мови, яка має два окремих розділи — теорію семантичних станів і теорію лексикографічних систем. Головною ознакою, яка відрізняє феноменологічну теорію від традиційних лінгвістичних теорій, є те, що об'єктом моделювання у ній є не мова як звукова або писемна субстанція, а психофізичні стани. Засади теорії викладено в розділі «Теоретичні засади лексикографічного опису мовної системи».

За феноменологічною теорією мови, результатом сприйняття та опрацювання мовнорозумовим апаратом людини фактів навколишньої дійсності та присвоєння їм відповідної форми і змісту є семантичні стани. Семантичний стан — це результат інтеграції змістового та формального компонентів на когнітивному рівні. Найповнішим зібранням семантичних станів на рівні слів є тлумачний словник, у якому формальний компонент стану представлено

⁴ Широков В. А. Язык. Информация. Система : Трансдисциплинарность в лингвистике. — К., 2017. — 280 с.

як носія граматичних характеристик, а змістовий — як носія семантичних і прагматичних характеристик (інтерпретація предметів дійсності, що закріплена за формальним компонентом). Теорія лексикографічних систем надає інструмент для формального опису мовних явищ, об'єднуючи граматичний і лексикографічний опис мовної системи.

Автор рецензованої монографії розвиває положення феноменологічної теорії мови В. А. Широкова, апробуючи її на матеріалі іспанської мови. Варто зазначити, що теорія В. А. Широкова раніше була апробована на матеріалі української, російської, німецької та турецької мов. Проте, як справедливо наголошує Є. В. Купріянов, автоматичне застосування інструментарію, отриманого на матеріалі зазначених мов, неможливе щодо застосування такого складного об'єкта, як іспанська мова. Для цього необхідні дослідження лінгвістичного та лексикографічного характеру.

Для вичерпного аналізу семантико-граматичних характеристик іспанських слів автор використовує авторитетне джерело — «Тлумачний словник іспанської мови» («Diccionario de la lengua española». — 23^a ed. Edición del tricentenario — далі DLE 23) обсягом 93 111 реєстрових одиниць, послугуючись також його онлайнною версією, доступною за адресою www.dle.gae.es. Аналіз тексту й метамови словника дав змогу Є. Купріянову виявити інформаційні елементи, що належать до граматичного та лексичного опису одиниць іспанської мови. На основі проведеного аналізу автор визначив зміст формального та змістового компонентів іспанських слів, а також виявив взаємозв'язки між цими компонентами. Під час побудови моделі семантичного стану було враховано: 1) залежність лексичного значення від граматичного, 2) здатність деяких іспанських мовних одиниць набувати лексичного значення лише за наявності певних граматичних значень, 3) здатність омонімічної одиниці реалізовувати власні значення як граматичні, так і лексичні, 4) лінгвопрагматичні особливості (географічний ареал, предметна галузь, культурно-ес-

тетичні особливості тощо).

Отже, враховуючи специфіку іспанських мовних одиниць, Є. В. Купріянов встановив, що модель семантичного стану становлять граматичний і лексичний компоненти, а також функція, що забезпечує взаємозв'язок між цими компонентами. Граматичний компонент є набором усіх можливих словоформ, що їх може набувати одиниця в певних контекстах, а лексичний компонент — змістом, тобто лексичною семантикою мовної одиниці. Функція встановлює відповідність певної сукупності лексичних значень кожному граматичному значенню.

Окремий підрозділ монографії присвячено дослідженню суперпозицій семантичних станів, тобто здатності іспанського слова функціонувати в кількох семантичних станах одночасно, і контекст не дає змогу редукувати семантичні стани до одного. Суперпозиція може утворюватися як за граматичним, так і лексичним компонентами. Однак автор, на жаль, не наводить певних рекомендацій щодо практичного використання результатів дослідження та їх застосування в парадигмі інтегрального опису іспанської мови.

Отриману модель семантичного стану мовної одиниці Є. В. Купріянов використовує як основу для побудови лексикографічної системи, тобто формальну модель іспанського словника (Розділ 3 «Лексикографічна система тлумачного словника іспанської мови»). Модель — це мовно-інформаційний об'єкт, у якому всі інформаційні елементи, виокремлені під час аналізу метамови і тексту словника, представлені в наявному вигляді. Автор умовно позначає їх як β -структури. Ці структури містять інформацію про граматичні та лексичні (семантика та прагматика) властивості реєстрових одиниць. Вони відображають формальні й змістові компоненти семантичних станів іспанських мовних одиниць. Усі відношення між β -структурами в межах Л-системи тлумачного словника іспанської мови подано у вигляді σ -зв'язків, завдяки чому відбувається об'єднання граматики й лексичної семантики в межах такої складної системи, як тлумачний слов-

ник DLE 23.

Одним з аспектів інтегрального опису системи іспанської мови є взаємозв'язок «словозміна — лексичне значення» (Розділ 4 «Л-система словозмінного словника іспанської мови»). Показовою для іспанських слів та деяких дієслів є реалізація різної парадигми залежно від лексичного значення. Автор ретельно проаналізував парадигму іспанської словозміни, у якій представлено не лише повнозначні, або змінювані слова (іменники, прикметники, дієслова), а й службові слова, такі як сполучники, прийменники, частки тощо. У цьому контексті Є. В. Купріянов дотримується принципу Ю. Д. Апресяна, згідно з яким у словнику мають бути відображені всі лексичні властивості, зумовлені правилами граматики, і що граматист під час формулювання правила має опрацювати безліч лексем, які підпорядковуються цьому правилу.

Складність побудови системи словозміни для автора полягала в тому, що іспанські слова за своїми граматичними властивостями можуть функціонувати як різні частини мови. Крім цього, слова однієї частини мови можуть виявляти різні словозмінні особливості. Для розв'язання такої проблеми Є. В. Купріянов, спираючись на праці Ю. Д. Апресяна, В. А. Широкова, Т. П. Любченко, І. В. Шевченка, а також беручи до уваги напрацювання іспанських лінгвістів

Х. Альсіна і Хосе, М. Блекуа, А. Бельо, І. Боске, Ж. де Брін, А. ді Тулліо та ін., запропонував упорядковувати іспанські слова за парадигматичними типами, граматичними класами, граматичними групами та парадигматичними класами. Але, на жаль, автор не подає визначення концептуальної моделі граматичного компонента словникової статті тлумачного словника.

Позитивно оцінюючи монографію, вважаємо за необхідне вказати на деякі недогляди, які допустив автор. Так, наприклад, подавати ім'я іспанського дослідника Gili Gaya як Х. Гайя не правильно, оскільки не можна скорочувати частину прізвища (Samuel Gili Gaya — С. Хілі Гайя); на с. 22 другу частину прізвища подано як *Гайя*. Так само і прізвище Manuel Alvar Ezquerro не можна подавати як М. А. Ескерра — має бути М. Альвар Ескерра, на жаль, на с. 23 у другій частині цього прізвища відсутнє подвоєння **p**. Крім того, у праці наявні стилістичні огріхи.

Проте висловлені зауваження не применшують цінності та важливості аналізованої праці. Монографія Є. В. Купріянова відзначається послідовністю та системністю викладу матеріалу, аргументованістю й переконливістю авторських висновків, оригінальним і новаторським підходом до розв'язання проблеми опису лексико-граматичних характеристик мовних одиниць іспанської мови.

О. ЛЕВЧЕНКО
(Львів)

С. Пономаренко

СУЧАСНА УКРАЇНСЬКА МОВА: МОРФЕМІКА. ДЕРИВАТОЛОГІЯ. МОРФОНОЛОГІЯ : Навч. посіб. для студентів філолог. спеціальностей вищ. навч. закладів України

Миколаїв : Вид-во Чорномор. нац. ун-ту ім. Петра Могили, 2017. — 300 с.

Українське мовознавство поповнилося ще одним, дуже потрібним університетським посібником, що охоплює основні теми з морфеміки, морфонології та словотвору сучасної української літературної мови. Названі розділи мовознавства лишаються все ще недостатньо не тільки розробленими у своїх теоретичних засадах на матеріалі української мови, а й адаптованими, препарованими для потреб викладання, що зумовлює безперечну актуальність праці. Хоча за своїм жанром ця праця призначена для освітніх потреб, вона подає матеріал на належному науковому рівні з урахуванням напрацювань сучасної лінгвістики і з особистим теоретичним внеском самого автора. Книжка складається з двох основних розділів: «Морфеміка сучасної української мови» та «Дериватологія і морфонологія сучасної української мови», кожний з яких побудований за схемою: основні теоретичні положення з відповідної тематики; основна, допоміжна й довідкова література; вправи й завдання до практичних занять студентів; варіанти контрольних робіт для перевірки їхніх набутих знань; тестові завдання для самоконтролю та узагальнення знань.

Можна вважати, що рецензований посібник органічно поєднав у собі власне науковий і науково-методичний рівні (відповідно до освітньо-професійної програми студентів-україністів), безперечну науковість змісту й водночас доступність викладу. Він відзначається

стрункою композицією, залученням великого й різнопланового мовного матеріалу і досить ґрунтовним, систематизованим його аналізом. Докладний зміст на початку книжки, подання розділів і підрозділів з послідовним (від ширшого до вужчого) їх групуванням за допомогою цифрових позначень, а також відповідні шрифтові розмітки унаочнюють побудову посібника й полегшують користування ним. До посібника додано термінологічний словник, у якому подано відповідні мовознавчі поняття з детальним їх поясненням.

У першому розділі досить повно висвітлено основні поняття морфеміки української мови — поняття про морфему, морф і аломорф, варіанти і варіації морфем, про семантику морфем і досить докладно про формально-семантичні відношення між морфемами — явища синонімії, антонімії, полісемії та омонімії між морфемами. Добре, що автор у випадках на зразок *вишник* — *вишняк* говорить саме про словотвірну синонімію (с. 21), а не словотвірну варіантність, як це нерідко роблять. Адже варіантність мовної одиниці — це модифікація, варіювання її власної форми, тоді як синонімія — це семантичне зближення різних за формою мовних одиниць. Пояснено відмінність між полісемією та омонімією афіксів (с. 22–23) — так само, як це роблять на лексичному рівні. Докладно розглянуто структурні типи морфем у сучасній українській мові, у тому числі вільні та

пов'язані корені, позиційні типи афіксів, афіксоїди. Говорячи про флексію й виділяючи матеріально виражені й нульові флексії, автор, ідучи за усталеною традицією і всупереч поширюваному останнім часом твердженню про обов'язкову щонайменше двочленність морфемної структури українського слова, зазначає, що в загалом флективній українській мові існують безфлективні структурні розряди слів, коли основа дорівнює всьому слову, — невідмінювані іменники, прикметники та числівники, інфінітиви й дієприслівники, прислівники, службові слова і вигуки (с. 31–32, 43). Виходячи з того, що в сучасному українському мовознавстві статус дієприкметників і дієприслівників трактується неоднозначно — або як особливих форм дієслова (традиційно), або як віддієслівних прикметників і прислівників (останнім часом у концепціях деяких граматистів), автор посібника вважає, що афікси, за допомогою яких утворюються слова цих лексико-граматичних розрядів, поєднують у собі функції як формотворчих, так і словотворчих засобів (с. 33–35). Відзначаючи наявність у морфеміці української мови регулярних і нерегулярних афіксів, автор особливо докладно спинається на уніфіксах (с. 35–38). Досить переконливо подано матеріал про місце конфіксів у системі словотворення української мови (с. 40–42). Уважно розглянуто функціональні, семантичні та структурні типи основ (с. 44–47). Завершують перший розділ відомості про морфемний аналіз слова, де подано й необхідні методичні настанови.

Завершуючи стисле обговорення цього розділу, слід зауважити таке: якщо вважати, що в утвореннях на зразок *ходи-но, стій-бо, говори-таки* наявний відповідний словотворчий постфікс (с. 29; автор спирається при цьому на вже усталене у вітчизняному мовознавстві трактування цього питання), то виходить, що перед нами нові окремі слова (?).

У другому розділі детально розглядаються основні поняття словотвору у його зв'язку з лексикологією та морфологією, поняття лексичної і синтаксичної деривації (за Є. Куриловичем).

Значну увагу приділено поняттю словотвірної мотивації — безпосередньої й опосередкованої, одинарної і бінарної (множинної), прямої, переносної і периферійної. Виділяючи поряд з прямою переносною мотивацією похідного слова, автор розуміє під останньою словотворчі процеси тільки метафоричного характеру, наприклад: *розсобачитися* (с. 131), тоді як — так само як і в лексиці — існують також метонімічні, зокрема синекдохічні, словотворчі процеси, наприклад: *баранина* — це м'ясо не тільки баранів, а й овець, *хлібороб* (вирослує не тільки хліб), *госпіталізувати* — класти хворого не тільки в госпіталь, а й в інші лікувальні заклади⁵. Докладно розглядається й зрозуміло, як для цього жанру наукової літератури, пояснюється таке досить складне питання, як словотвірне значення (автор не уникає при цьому й ще складнішого питання про виділення підтипів словотвірного значення — модифікаційного, мутаційного, синтагматичного, транспозиційного). Детально й на основі різного ілюстративного матеріалу аналізуються поняття словотвірної парадигми, словотвірного типу (з виділенням різних його підтипів), словотвірної категорії. Автор цілком слушно звертає увагу на те, що в мовознавчій літературі замість терміна «словотвірний тип» можуть уживати терміни «словотвірна модель», «морфонологічна модель», хоч між цими поняттями існує принципова відмінність: словотвірна (морфонологічна) модель — це морфонологічні різновиди того самого словотвірного типу (с. 141–142, 160).

Стрункістю побудови й комплексністю охоплення аналізованих явищ відзначається підрозділ, присвячений морфонології та морфонологічним процесам при словотворенні. Серед остан-

⁵ Див. про це, зокрема: Тараненко О. О. Метонімія // Українська мова : Енциклопедія / Редкол.: В. М. Русанівський, О. О. Тараненко (співголови) та ін. — 3-є вид., зі змін. і допов. — К., 2007. — С. 358 (далі в тексті скорочено: ЕУМ); див. також про дію метафоричних процесів у словотворенні: *маслюк* (гриб), *остовпінити*, *чорнобривці*, *зогулястий* (про курку) та ін.: Тараненко О. О. Метафора // Там же. — С. 352.

ніх виділено альтернацію (чергування) фонем, інтерфіксацію, інтерференцію морфем (дифузію, накладання, аплікацію), усичення (елізю) твірної основи, зміну акцентуації (переміщення наголосу) в похідному слові порівняно з твірним. Уважно проаналізовано види історичних чергувань голосних і приголосних звуків, які беруть участь у дериваційних процесах. Переходячи до аналізу морфологічних моделей з розмежуванням їх на формотвірні й дериваційні, автор відзначає, що в українській мові останні демонструють велику різноманітність, але найпоширенішими, найпродуктивнішими з-поміж них є ті, в яких спостерігаються чергування звуків (голосних і приголосних), а також зміна акцентуації (с. 161–162). Констатується також, що в українській мові можна виділити морфологічні моделі елементарного типу, в яких наявне одне морфологічне явище, що супроводжує акт словотворення, і морфологічні моделі комбінованого типу, в яких поєднуються два, а інколи навіть три морфологічні явища.

Багато уваги в посібнику приділено способам словотворення в сучасній українській літературній мові, і це цілком зрозуміло. Для ширшого охоплення аналізованого матеріалу окремо розглядаються самі способи словотворення (морфемні і неморфемні їхні різновиди) і окремо — способи творення слів різних частин мови (іменників, прикметників, числівників, займенникових слів, дієслів, прислівників).

Автор будь-якого навчального посібника має, природно, спиратися на вже усталені й апробовані у вітчизняному мовознавстві погляди, і в зв'язку з цим деякі запитання можуть виникати не так до самого посібника, як до загального сучасного стану нашої лінгвістичної науки. Так, з абсолютизованим твердженням, що флексії виражають лише граматичне значення слова (див., наприклад, с. 19), що флексійна морфема є лише словозмінною (с. 61), вступає у невідповідність факт творення іменників жін. р. на основі іменників чол. р. у межах явища моції за допомогою фіналі *-а*: *раб* — *раба*, *кум* — *кума*, *Валентин* — *Валентина*, *Олександр* —

Олександра, про що пише й сам автор, виділяючи такий спосіб словотворення, як флексійний, і відзначаючи при цьому його дискусійність (с. 172–173).

Рецензоване видання з огляду на його безперечну актуальність і науково-методичний рівень має бути, звичайно, перевидане — після певного доопрацювання з обов'язковим розширенням, доповненням матеріалу. З цією метою можна вказати на певні моменти в ньому (окремі терміни, деякі положення та формулювання тощо), що, цілком імовірно, потребують уважнішого авторського погляду.

Насамперед це стосується правомірності вживання певних лінгвістичних термінів або їх оформлення.

Так, в українському мовознавстві як наслідок ще недостатньої впорядкованості його поняттєвого й, відповідно, термінологічного апарату тривалий час функціонували як синоніми терміни *словотворення* й *словотвір*. Але протягом останніх десятиліть між ними все-таки закріпилося змістове розмежування, коли під першою з цих назв домовилися розуміти процеси творення слів, а під другою — а) відповідний мовний субрівень (один з проміжних рівнів мовної структури), б) розділ мовознавства, що досліджує ці мовні явища⁶. Звідси випливає й розмежування похідних прикметників: зі словотворенням співвідноситься *словотворчий* (*процес, афікс, формант, потенціал слова* і т. ін.), зі словотвором — *словотвірний* (*рівень, система, категорія, парадигма, структура слова* і т. ін.); аналогічно *формотворення* — *формотворчий* (*процес, афікс*). У рецензованому ж посібнику для всіх цих випадків використовуються терміни *словотвірний* (не тільки, наприклад, *категорія, гніздо, ярус мови, аналіз*, що цілком правомірно, а й *афікс, формант*), *формотвірний* (*афікс*), хоча в деяких місцях, очевидно, через недогляд автора можна натрапити й на *словотворчий* (*афікс, засіб*: с. 117, 146).

⁶ Так, зокрема, зроблено в ЕУМ (див. відповідну серію статей про словотворення і словотвір, а також, наприклад, статтю **Рівні мовної структури**).

Щодо зрощення як лексико-синтаксичного способу словотворення (див. с. 180–181), то, по-перше, воно відбувається на основі не тільки словосполучень, тобто поєднання двох і більше повнозначних слів, а взагалі сполучень слів, одне з яких або й обидва можуть бути неповнозначними: *чимдуж, але, неначебто*; по-друге, не покладаючись на авторитет наведеного джерела, слід було б вилучити з прикладів зрощень факти явно апозитивного поєднання слів на зразок *сон-трава, ромен-зілля*.

Автор пояснює, що не слід ототожнювати *спрощення* (суто фонетичне явище) і *опрощення* — явище в межах морфемної структури слова (с. 54–55), очевидно, маючи на увазі й подання останнього в ЕУМ у статті **Спрощення** — із синонімом на другому місці *опрощення* (окремо тут подано статтю **Спрощення у групах приголосних**). ЕУМ, звичайно, не ототожнювала ці поняття, але не пішла буквально слідом за російським зразком (рос. «опрощение» — термін В. О. Богородицького), оскільки в українській мові гніздо *опрощати(ся) / опростити(ся), опрощення* і т. д. належить до рідковживаних, а за змістом це те саме, що *спрощувати / спростити, спрощення* і т. д.

Можна відзначити також відступи від узвичаєних норм у наголошуванні

окремих термінів (пор. наголошування цих слів, зокрема, в ЕУМ): *композит, юкстапозит; інтерфікс, уніфікс; форматвірний* (наприклад, на с. 34, 298) — очевидно, за зразком *твірний* (пор. цю групу складних прикметників: *горотвірний, системотвірний, словотвірний* та ін.).

У парі термінологічних дублетів *альтернація* — *чергування* основним варто було б обрати не перший, а другий з них.

З-поміж окремих недоглядів, які слід усунути в подальших виданнях, можна вказати на такі моменти, як субстантивованій прикметник *дільничий* (с. 177) — замість *дільничний*, на форму прізвища *Л. Єльмслев*, відомий данський мовознавець (с. 137), — замість *Єльмслев*; сумнівно, щоб можна було сказати, що афікси *«застосовуються для утворення форм...»* (с. 33). У посиланнях на мовознавчу літературу слід подавати не друге видання ЕУМ (2004 рік), а третє, істотно доопрацьоване й доповнене (2007 рік).

Вітаючи появу рецензованої праці, хотілося б бачити подібний науковий рівень і водночас відповідність навчальним програмам та доступність викладу у створенні університетських посібників з інших розділів і тем українського мовознавства.

О. ТАРАНЕНКО